

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Δαρδαγάνη Άννα
421/2005176

ΘΕΜΑ: «Το παιδί και ο θάνατος. Αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και παιδαγωγικές παρεμβάσεις.»

Η ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ο ΕΠΟΠΤΕΥΩΝ
Πολεμικός Νικήτας
Καθηγητής

ΤΑ ΜΕΛΗ

1. Παπαηλιού Χριστίνα
Επίκουρη καθηγήτρια

2. Νικολάου Ελένη
Διδάσκουσα βάσει του Π.Δ. 407/80

Ρόδος 2009

**Στον Τάσο,
που έφυγε νωρίς**

*«Ο θάνατος δεν φτάνει παρά μόνο μια φορά,
όμως γίνεται αισθητός κάθε στιγμή της ζωής.
Είναι πιο σκληρό να τον φοβάσαι παρά να τον
υποφέρεις.»*

Jean de la Bruyere

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.5
-----------------------	-------

Α' ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	σελ.8
-------------------------------------	-------

Ιστορική Αναδρομή.....	σελ.8
------------------------	-------

Το παιδί και ο θάνατος.....	σελ.9
-----------------------------	-------

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ	σελ.11
---	--------

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ	σελ.16
---	--------

Τα στάδια του θρήνου.....	σελ.18
---------------------------	--------

Αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και θρήνος.....	σελ.19
--	--------

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΝΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ	σελ.23
--	--------

Στήριξη του παιδιού με βάση την ηλικία του.....	σελ.24
---	--------

Στήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον.....	σελ.26
---	--------

Η συμβολή του σχολείου.....	σελ.28
-----------------------------	--------

Ανησυχητικές εκδηλώσεις και αντιδράσεις του παιδιού.....	σελ.31
--	--------

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ.33
---------------------------	--------

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.37
-----------------------	--------

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	σελ.39
----------------------------------	--------

Σκοπός της έρευνας.....	σελ.39
-------------------------	--------

Ερευνητικά ερωτήματα.....	σελ.39
---------------------------	--------

Ερευνητικές υποθέσεις.....	σελ.39
----------------------------	--------

Δείγμα.....	σελ.40
-------------	--------

Διαδικασία.....	σελ.40
-----------------	--------

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ	σελ.42
-----------------------------------	--------

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	σελ.51
------------------------------------	--------

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	σελ.53
---------------------------	--------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.57
---------------------------	--------

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ακόμα και στις σύγχρονες κοινωνίες του 21^{ου} αιώνα, ο θάνατος συνεχίζει να είναι ένα θέμα ταμπού. Οι συζητήσεις γύρω από αυτό είναι περιορισμένες, καθώς δεν είναι ούτε ευχάριστες, ούτε επιθυμητές, τουλάχιστον από την πλειονότητα των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, δε θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει πως πρόκειται για ένα από τα πιο οδυνηρά και στρεσογόνα γεγονότα της ζωής, με το οποίο κάθε άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος, κάποια στιγμή της ζωής του.

Την απώλεια που προκαλείται από το θάνατο, αναπάντεχα τη βιώνουν τόσο οι ενήλικες όσο και τα παιδιά. Αν και οι ενήλικες επιλέγουν να μη δέχονται και να αρνούνται το θάνατο, και κατ' επέκταση να μη συζητούν για αυτόν με τα παιδιά, κατά βάθος η απώλεια και το πένθος δεν απουσιάζουν ποτέ από τη ζωή αυτών. Ο λόγος για τον οποίο οι ενήλικες αντιμετωπίζουν το θάνατο σαν ένα απαγορευμένο θέμα προς συζήτηση με τα παιδιά, έγκειται στην προσπάθεια τους να τα προστατέψουν από κάθε τι δυσάρεστο. Έτσι, αν και θεωρείται απόλυτα φυσιολογική μια συζήτηση με το παιδί για το πώς γεννιούνται οι άνθρωποι, θεωρείται αφύσικη μια συζήτηση για το θάνατο. Αυτό όμως έχει σαν αποτέλεσμα τα παιδιά με τη σειρά τους να σχηματίζουν μια αντίστοιχη αντίληψη με αυτήν των ενηλίκων για το θέμα.

Αφενός, λοιπόν, ο θάνατος αποτελεί ένα θέμα ταμπού, αφετέρου, δεν παύει να αποτελεί μέρος της ζωής τόσο των ενηλίκων όσο και των παιδιών. Αυτά, πιθανότατα να έχουν ήδη βιώσει το θάνατο ενός κατοικίδιου, ή να έχουν παρακολουθήσει ταινίες και ειδήσεις που αναφέρονται σε θανάτους. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία, αν και αυτά είναι περιορισμένα και δεν υπάρχει ακριβής αριθμός των παιδιών που χάνουν κάποιο αγαπημένο πρόσωπο, υπολογίζεται ότι περίπου ένα 2% του πληθυσμού των παιδιών χάνουν ένα γονέα πριν την ηλικία των δεκαοχτώ ετών. Αν λοιπόν υπολογίσουμε πως η απώλεια με την γενικότερη έννοια μπορεί να δημιουργήσει διάφορα προβλήματα σε ένα παιδί, η απώλεια εξαιτίας θανάτου κάποιου αγαπημένου του προσώπου μπορεί να το στιγματίσει εφ' όρου ζωής. Ακριβώς αυτός είναι και ο πρωταρχικός λόγος της επιλογής του συγκεκριμένου θέματος, για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

Επιπλέον, ένα θέμα όπως αυτό δεν μπορεί να αφήσει ανέπαφη την σχολική ζωή και την σχολική κοινότητα. Έτσι, ένας ακόμα λόγος για την επιλογή του θέματος αποτελεί το γεγονός ότι ένας εκπαιδευτικός είναι απαραίτητο να γνωρίζει πώς να αντιμετωπίσει αντίστοιχες καταστάσεις στο χώρο του σχολείου αλλά και πώς να προετοιμάσει τα παιδιά. Στην Ελλάδα, οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν έχουν την απαραίτητη κατάρτιση, ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν κρίσεις σχετικές με το θάνατο. Ακριβώς επειδή ο εκπαιδευτικός, είναι ένα πρόσωπο το οποίο μπορεί τόσο να στηρίξει τα παιδιά σε περίπτωση θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου όσο και να τα

βοηθήσει σταδιακά να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου, είναι αναγκαίο να έχει τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες για να προσεγγίσει κατάλληλα το θέμα.

Βασικός λοιπόν στόχος της παρούσας εργασίας είναι να δώσει μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση μια εικόνα του θέματος, η οποία μπορεί να βοηθήσει τους ενήλικες, γονείς και εκπαιδευτικούς, προσφέροντας αρκετά χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με το θάνατο και τα παιδιά. Πιο συγκεκριμένα, στη συνέχεια ακολουθεί αρχικά μια ενότητα στην οποία πραγματοποιείται μια πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του θανάτου σε ένα γενικότερο πλαίσιο, αλλά και μια σφαιρική παρουσίαση του θέματος της εργασίας.

Στην συνέχεια, ακολουθεί μια ενότητα η οποία περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο, καθώς η κατανόηση της αντίληψης των παιδιών για την έννοια του θανάτου αποτελεί ένα κομβικό σημείο για την κατανόηση τόσο της διαδικασίας του θρήνου των παιδιών που ακολουθεί, όσο και για τον τρόπο αντιμετώπισης ενός θανάτου αλλά και τη στήριξη του παιδιού, από την μεριά των ενηλίκων.

Αφού λοιπόν γίνει μια αναφορά στην αντίληψη των παιδιών για την έννοια του θανάτου, ανάλογα με τα αναπτυξιακά τους χαρακτηριστικά, ακολουθεί μια προσέγγιση της διαδικασίας του θρήνου και στη συνέχεια ακολουθούν διάφοροι τρόποι στήριξης ενός παιδιού που πενθεί καθώς και τρόποι αντιμετώπισης ενός θανάτου. Στην συγκεκριμένη ενότητα, δίνονται πληροφορίες εξαιρετικής σημασίας τόσο για τους γονείς όσο και για τους εκπαιδευτικούς. Επιπροσθέτως, αναφέρονται στο τέλος της ενότητας, ορισμένες ανησυχητικές εκδηλώσεις και αντιδράσεις του παιδιού που θρηνεί, καθώς είναι αναγκαίο, σε περίπτωση που αυτές εμφανιστούν, το παιδί να παραπεμφθεί σε κάποιον ειδικό για να καταφέρει να ξεπεράσει το χαμό ενός αγαπημένου του προσώπου.

Στο τέλος, του πρώτου μέρους της εργασίας το οποίο αποτελεί και το θεωρητικό μέρος της, συνοψίζοντας όλες τις παραπάνω ενότητες γίνεται μια προσπάθεια εξαγωγής ορισμένων γενικών συμπερασμάτων.

Μετά την ολοκλήρωση του πρώτου μέρους ακολουθεί μια έρευνα, σε παραμύθια τα οποία παρουσιάζουν το θέμα του θανάτου και απευθύνονται σε παιδιά. Κύριος σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας είναι να μελετηθεί το κατά πόσο τα παραμύθια μπορούν να συμβάλλουν στην ανάπτυξη της αντίληψης της έννοιας του θανάτου, αλλά και αν μπορούν να βοηθήσουν ένα παιδί που πενθεί να αντιμετωπίσει το θάνατο. Έτσι, αφού πρώτα γίνει μια εκτενής αναφορά στα παραμύθια που αποτελούν το δείγμα της έρευνας, στη συνέχεια σε συνδυασμό με το θεωρητικό μέρος εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο αυτά μπορούν να βοηθήσουν το παιδί.

A' ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΜΙΛΩΝΤΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Ιστορική αναδρομή

Αν και ο θάνατος, αποτελούσε πάντα μέρος των εμπειριών του ανθρώπου, η επίδραση του εξαρτάται από το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο βιώνεται. Αυτό σημαίνει πως η δυσκολία του ανθρώπου να αντιμετωπίσει ή να συζητήσει για το θάνατο, είναι ένα παλιό φαινόμενο, γεγονός που γίνεται εύκολα αντιληπτό αν γυρίσουμε πίσω σε προηγούμενους πολιτισμούς και κοινωνίες (Τσιάντης, 1988).

Κάνοντας λοιπόν μια ιστορική αναδρομή, σε προγενέστερες κοινωνίες είναι εύκολο να δοθεί μια εικόνα για την εξέλιξη της αντίληψης για το θάνατο και για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι τον αντιμετωπίζουν. Ξεκινώντας, λοιπόν από τις κυνηγετικές και συλλεκτικές κοινωνίες, όπου το επίπεδο θνησιμότητας ήταν πολύ υψηλό, οι άνθρωποι, όπως αναφέρει η Jeanne Quint Benoliel (1998), είχαν ελάχιστη αίσθηση ελέγχου πάνω στο θάνατο και περιέβαλλαν τους νεκρούς με μια αύρα φόβου και τρόμου. Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις απώλειας του αρχηγού μιας ομάδας ή πολλών μελών αυτής, η έντονη κοινωνική αναστάτωση ήταν αναμενόμενη.

Μετέπειτα, στην αγροτική κοινωνία, ο θάνατος εξακολουθούσε να είναι πολύ κοντινός στην καθημερινότητα των ανθρώπων και τα ποσοστά θνησιμότητας παρέμεναν υψηλά. Σιγά σιγά, άρχισε να υπάρχει ένα έντονο ενδιαφέρον για τη μεταθανάτια ζωή, καθώς αυτή απασχολούσε όλες τις θρησκείες. Επιπλέον λόγω της οργάνωσης θρησκευτικών κοινοτήτων, άρχισαν να αναπτύσσονται διάφορες τελετουργίες, με σκοπό τη διατήρηση της μνήμης του νεκρού. Βέβαια παρά αυτό το γεγονός η κοινωνική αναστάτωση που επιφέρει ένας θάνατος, δεν έπαυε να υφίσταται. (Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ., 1998 σσ. 15-18)

Στην αστική βιομηχανική κοινωνία, όπως υποστηρίζει η Benoliel, ο θάνατος και η θνησιμότητα, γίνονται εμπειρίες και καταστάσεις που διαδραματίζονται ολοένα και πιο μακριά από το μέσο άνθρωπο. Αντίστοιχα στις σύγχρονες κοινωνίες, επικρατεί μια στάση, η οποία δεν δέχεται το θάνατο, τον αρνείται και τον ιδρυματοποιεί. (Τσιάντης, 1988). Έτσι, όπως αναφέρει και η Benoliel, (Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ., 1998), η σιωπή γύρω από το θάνατο αποτελεί μια γενικευμένη κοινωνική πρακτική, που συμβάλλει στο αυξανόμενο άγχος θανάτου που διακατέχει τους ανθρώπους και στην προσπάθεια προστασίας των άλλων από δυσάρεστα συναισθήματα.

Από την παραπάνω ιστορική αναδρομή, εύκολα μπορεί κανείς να συμπεράνει πως ο θάνατος, πάντα αποτελούσε ένα οδυνηρό γεγονός για τον άνθρωπο, καθώς και ότι κάθε μέλος μια κοινωνίας έρχεται αντιμέτωπο με αυτόν. Αν και σε προγενέστερες κοινωνίες, ο θάνατος ήταν πιο έντονα στην καθημερινότητα, και εξαιτίας αυτού αποτελούσε ένα πιο αποδεκτό γεγονός της ζωής, σε αντίθεση με την σύγχρονη κοινωνία, δεν έπαυε να δημιουργεί κοινωνική αναστάτωση.

Το παιδί και ο θάνατος

Όπως ήδη αναφέρεται από την εισαγωγή, ο θάνατος αποτελεί μέρος της ζωής τόσο των ενηλίκων όσο και των παιδιών. Αν και γνωρίζουμε από στατιστικά στοιχεία πως ένα 2% του συνολικού πληθυσμού των παιδιών μέχρι την ηλικία των δεκαοχτώ ετών χάνουν κάποιον από τους γονείς τους, δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία να δείχνουν ακριβώς τον αριθμό των παιδιών που θρηνούν. Όπως αναφέρει η Barbara Monroe (Νίλσεν, Μ. 2005, σ. 117),

« Είναι ενδιαφέρον ότι στη Μεγάλη Βρετανία δεν υπάρχει ένα κεντρικό εθνικό σύστημα συλλογής δεδομένων σχετικά με τα παιδιά που πενθούν. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι κάθε μέρα 53 παιδιά έρχονται αντιμέτωπα με το θάνατο της μητέρας ή του πατέρα τους.»

Από τη στιγμή που αυτό συμβαίνει μόνο στην Μεγάλη Βρετανία, το ποσοστό των παιδιών που χάνουν κάποιο κοντινό τους πρόσωπο, όχι απαραίτητα κάποιον γονέα, παγκοσμίως, φαίνεται να είναι αρκετά υψηλό. Αν συνυπολογιστεί πως ένα τέτοιο γεγονός μπορεί να στιγματίσει το παιδί, διαφαίνεται πλέον ξεκάθαρα η αναγκαιότητα για έρευνα και για ενημέρωση, σχετικά με το θέμα, όλων όσων έρχονται καθημερινά σε επαφή με παιδιά.

Λόγω του ότι ο θάνατος αποτελεί ένα γεγονός της ανθρώπινης ζωής, είναι αναγκαία τα παιδιά να ενημερώνονται για αυτόν, όπως ακριβώς ενημερώνονται για οποιοδήποτε άλλο φαινόμενο. Έτσι, αν και η πλειονότητα των ενηλίκων θα απέφευγε να μιλήσει με ένα παιδί για το θάνατο, αυτό είναι απαραίτητο να συμβεί, και για την ακρίβεια θα πρέπει το παιδί να μάθει για αυτόν προτού, χρειαστεί να έρθει αντιμέτωπο με ένα θάνατο κάποιου αγαπημένου του προσώπου. Άλλωστε όπως υπογραμμίζει και ο ΛεΣάν (1982), ένα παιδί μπορεί να ξεπεράσει οτιδήποτε, αν γνωρίζει όλη την αλήθεια. Έτσι, όταν το παιδί γνωρίζει για το θάνατο, έχει μιλήσει με τους γονείς του ή με τους δασκάλους του, κατ' επέκταση δεν θα φορτίζεται συναισθηματικά κάθε φορά που θα ακούει για αυτόν. Γενικότερα, όπως υποστηρίζει ο Marks (1991), τα παιδιά σε αντίθεση με τους ενήλικους, μιλούν αυθόρμητα για το θάνατο. Αυτό μπορεί να βοηθήσει τους ενήλικους τόσο στο να μιλήσουμε ευκολότερα με τα παιδιά, να τους λύσουν απορίες σχετικές με το θάνατο και να τα βοηθήσουν να σχηματίσουν αντίληψη για αυτόν, όσο και να βοηθήσει τους ίδιους ώστε να προσεγγίσουν καλύτερα το θέμα, με αποτέλεσμα να μειώσουν το άγχος που μπορεί να τους προκαλεί.

Οι γονείς ίσως να μη μιλούν στα παιδιά τους για το θάνατο γιατί πιστεύουν πως αυτός πολύ σπάνια αγγίζει ένα παιδί. Αυτό όμως δεν ισχύει στην πραγματικότητα, καθώς τα παιδιά από πολύ μικρή ηλικία έρχονται σε επαφή με το θάνατο από την τηλεόραση, από τα παραμύθια και σταδιακά αρχίζουν να τον συναντά στον πραγματικό κόσμο. Σύμφωνα με τον Baum (2007), τα παιδιά όσο νωρίτερα μάθουν να αντιμετωπίζουν το θάνατο, και τα οδυνηρά συναισθήματα τα οποία αυτός επιφέρει, τόσο περισσότερες πιθανότητες έχουν να αναπτύξουν τεχνικές οι οποίες θα τα βοηθήσουν να βιώσουν με λιγότερη συναισθηματική φόρτιση έναν επικείμενο θάνατο. Σε κάθε περίπτωση είναι αναγκαίο τα παιδιά να

εξοικειωθούν με τα συναισθήματα λύπης και θυμού, να θέσουν ερωτήματα για να λύσουν τις απορίες τους και να αποκτήσουν τις δικές τους εμπειρίες σε σχέση με το θάνατο.

Σε περίπτωση τώρα που ένα παιδί έρθει αντιμέτωπο με το θάνατο ενός αγαπημένου του προσώπου, αυτός βιώνεται σαν ένα τραυματικό γεγονός (Νίλσεν, Μ., 2005). Το παιδί βιώνει πολλά πρωτόγνωρα για αυτό συναισθήματα, νοιώθει αδύναμο, ανήμπορο και προσπαθεί με το δικό του μοναδικό τρόπο να ξεπεράσει το χαμό του αγαπημένου του προσώπου. Τόσο τα συναισθήματα του όσο και ο τρόπος που θα αντιδράσει στον θάνατο, εξαρτώνται από την αντίληψη που έχει σχηματίσει για την έννοια του θανάτου. Εκτός όμως από αυτή τη μεταβλητή που επηρεάζει τη συμπεριφορά του παιδιού, αλλά και τα συναισθήματα του υπάρχουν πολλοί ακόμα παράγοντες που επιδρούν.

Το παιδί στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει ένα τέτοιο γεγονός, θα στραφεί στους ενήλικες του περιβάλλοντος του, και θα ζητήσει από αυτούς στήριξη. Οι ενήλικες λοιπόν είναι αναγκαίο να βοηθήσουν το παιδί να αντιμετωπίσει το θάνατο και να συνεχίσει τη ζωή του. Σε αυτή τη διαδικασία μπορεί και πρέπει να συμβάλλει το δυνατόν περισσότερο η σχολική κοινότητα. Οι εκπαιδευτικοί λοιπόν θα πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση.

Βέβαια, για να μπορέσει ένας ενήλικας να βοηθήσει το παιδί που βιώνει την απώλεια εξαιτίας ενός θανάτου, χρειάζεται να κατέχει ορισμένες απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες. Βασική λοιπόν προϋπόθεση, αποτελεί το να γνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί προσλαμβάνει την έννοια του θανάτου. Σε περίπτωση τώρα, που το παιδί διανύει την περίοδο του πένθους, είναι αναγκαίο ο ενήλικας να γνωρίζει τις πιθανές αντιδράσεις και εκδηλώσεις του παιδιού, ώστε να μπορεί να τις κατανοήσει και στην συνέχεια να συμβάλλει στην αντιμετώπιση του συγκεκριμένου θανάτου. Βέβαια, το άτομο που θα στηρίξει το παιδί δεν πρέπει να ξεχνά ότι αυτό είναι μια ξεχωριστή προσωπικότητα, και ότι πιθανότατα να αντιδράσει στην απώλεια με τον δικό του ξεχωριστό τρόπο.

Το παιδί με τους κατάλληλους χειρισμούς από την μεριά των ενηλίκων θα καταφέρει να αποβάλλει τον πόνο και σταδιακά να ξεπεράσει το θάνατο. Το περιβάλλον του παιδιού, μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά, ώστε αυτό να περάσει την διαδικασία του πένθους όσο το δυνατόν πιο ανώδυνα. Είναι αρκετά καθησυχαστικό το γεγονός ότι, όπως αναφέρει ο Baum (2007), τα παιδιά μπορούν να διαχειριστούν έναν τέτοιο αποχωρισμό με μεγαλύτερη άνεση σε σχέση με τους ενήλικες.

ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ

Σε αυτή την ενότητα, γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης της αντίληψης των παιδιών για το θάνατο, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο αυτά κατανοούν την συγκεκριμένη έννοια. Όσα λοιπόν αναφέρονται παρακάτω συμβάλλουν τόσο στον σχηματισμό μιας πληρέστερης εικόνας του θέματος αλλά αποτελούν και ένα κομβικό σημείο για την κατανόηση της διαδικασίας του θρήνου. Παράλληλα είναι απαραίτητο να αναφερθεί, ότι ένας ενήλικος για να στηρίξει και να βοηθήσει ένα παιδί, το οποίο χάνει κάποιο αγαπημένο πρόσωπο, είναι αναγκαίο να γνωρίζει, πώς το παιδί αντιλαμβάνεται το θάνατο.

Μπορούμε να δούμε σημαντικές ατομικές διαφορές στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και κατανοούν την έννοια του θανάτου. Αυτές οι πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις της έννοιας, οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες. Η προσωπικότητα, η ευαισθησία, η ικανότητα του παιδιού να αντεπεξέρχεται στις όποιες καταστάσεις και το αναπτυξιακό του επίπεδο, είναι μόνο μερικές από τις μεταβλητές που παίζουν ρόλο σε αυτό. (Kroen, 2007, σ. 33)

Σύμφωνα με τον Herbert (2004), η περιορισμένη λεκτική έκφραση των παιδιών, μας εμποδίζει να αξιολογήσουμε με ακρίβεια τι γνωρίζουν γύρω από την έννοια του θανάτου. Τα παιδιά με ανώτερο επίπεδο λεκτικής έκφρασης έχουν πιο ολοκληρωμένη αντίληψη της έννοιας από ό,τι τα παιδιά με φτωχότερη λεκτική έκφραση. Είναι ωστόσο πιθανό τα παιδιά να συνειδητοποιούν την έννοια του θανάτου προτού μπορέσουν να την εκφράσουν με επάρκεια.

Ο William Kroen (2007), αναφέρει ότι πολυάριθμες μελέτες δείχνουν πως τα μικρά παιδιά αντιλαμβάνονται και αντιδρούν στην έννοια του θανάτου τόσο συγκεκριμένα όσο και κυριολεκτικά. Συγκεκριμένα καθώς αντιλαμβάνονται το θάνατο ως συγκεκριμένο γεγονός και όχι με αφηρημένο ή σφαιρικό τρόπο, αλλά και κυριολεκτικά, καθώς λαμβάνουν σοβαρά υπόψη τους τις όποιες αναφορές γύρω από το θάνατο, είτε αυτές είναι λέξεις, είτε εμπειρίες ή εικόνες.

Σύμφωνα με μελέτες, όπως αναφέρει ο Herbert (2004), ο τρόπος που ένα παιδί κατανοεί το θάνατο, εξαρτάται από το γνωστικό, συναισθηματικό και σωματικό αναπτυξιακό στάδιο, στο οποίο βρίσκεται. Τα παιδιά σκέφτονται, αναρωτιούνται και συζητούν για το θάνατο από διαφορετικές σκοπιές σε όλα τα στάδια της ανάπτυξης τους (Kroen, 2007, σ. 35). Οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται για τον τρόπο που τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο ανάλογα με την ηλικία τους και το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκονται είναι αρκετές και μπορούν να δώσουν μια εικόνα, αν και αυτή δεν μπορεί να είναι παρά σφαιρική, καθώς προσεγγίζει ένα ζήτημα άκρως εξατομικευμένο.

Σε αυτό λοιπόν το σημείο, είναι αναγκαίο να γίνει μια αναφορά στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται και αντιδρούν στο θάνατο, ανάλογα με την ηλικιακή βαθμίδα στην οποία ανήκουν. Οι ηλικιακές ομάδες, που έχουν δημιουργηθεί από τους

ερευνητές οι οποίοι έχουν εξετάσει το θέμα είναι παρόμοιες, αν και μπορούμε να παρατηρήσουμε ορισμένες μικρές διαφορές κατά ένα έτος. Αυτές θα αναφερθούν αναλυτικά στην συνέχεια.

Αρχικά λοιπόν, μια πρώτη ηλικιακή ομάδα αποτελούν τα βρέφη από την στιγμή που γεννιούνται μέχρι τον δέκατο μήνα της ζωής τους. Αυτή η πρώτη ομάδα αναφέρεται από τον Kroen (2007), ενώ δεν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά σε αυτήν από άλλους επιστήμονες. Ο Kroen, λοιπόν υποστηρίζει πως τα βρέφη, αν και δεν είναι σε θέση να προσδιορίσουν με σαφήνεια τη μητέρα τους, προτού συμπληρώσουν το πρώτο έτος της ηλικίας τους, είναι ικανά να αναγνωρίσουν το άγγιγμα της, τη ζεστασιά της, τη μυρωδιά της και τον τρόπο που τα φροντίζει. Σημειώνει πως σε γενικές γραμμές πιστεύεται πως τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο της μητέρας ως «απουσία», ο θάνατος της μητέρας για αυτά είναι μια απότομη αλλαγή. Το βρέφος είναι πιθανόν να νοιώσει δυσφορία, την οποία μπορεί να εκφράσει με αλλαγή στις συνήθειες φαγητού ή ύπνου, παρατεταμένο και αδικαιολόγητο κλάμα και ιδιαίτερη ευερεθιστότητα. Βέβαια, ο θάνατος κάποιου άλλου μέλους της οικογένειας μπορεί να μην είναι τραυματικός για το βρέφος, αλλά θα αντιληφθεί τον πόνο της μητέρας του και θα αντιδράσει σε αυτόν (Kroen, 2007, σσ.36-37). Το βρέφος λοιπόν μπορεί να μην αντιλαμβάνεται την έννοια «θάνατος», είναι όμως ικανό να διαπιστώσει την απουσία και να διστάσει τη θλίψη γύρω του.

Η αμέσως επόμενη ηλικιακή ομάδα για τον Kroen, είναι τα μωρά δέκα μηνών μέχρι δύο ετών. Και σε αυτή τη περίπτωση τα μωρά δεν κατανοούν την έννοια του θανάτου, αλλά διαισθάνονται τις διαθέσεις και τα συναισθήματα των άλλων. Σε περίπτωση όμως θανάτου του πλησιέστερου προσώπου σε αυτά, συνήθως της μητέρας, θα βιώσουν τον θάνατο ως μια εντονότατη απώλεια.

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα, η οποία αναφέρεται από τους ερευνητές είναι τα παιδιά δύο μέχρι πέντε ετών. Ο Herbert (2004) σημειώνει ότι σύμφωνα με τον Piaget, το προσυλλογιστικό στάδιο της γνωστικής ανάπτυξης διαρκεί από το δεύτερο έως το τέταρτο έτος της ζωής και ότι σε αυτό οι έννοιες δεν έχουν σχηματιστεί πλήρως, κάτι που δείχνει πως παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιών δεν μπορούν να αντιληφθούν την έννοια του θανάτου. Η Barbara Brooks (1996), υποστηρίζει πως τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας δεν μπορούν να αντιληφθούν το ότι ο θάνατος είναι ένα γεγονός μη αναστρέψιμο, οικουμενικό και αναπόφευκτο. Για αυτά, η έννοια του θανάτου είναι πολύ διαφορετική απ' ό,τι για τον ενήλικο ή για ένα μεγαλύτερο παιδί. Θεωρούν πως πρόκειται για μια προσωρινή κατάσταση, κάποιο είδος ύπνου, όπου ο άνθρωπος που πέθανε συνεχίζει να τρώει, να αναπνέει και να υπάρχει, και πως κάποια στιγμή θα ξυπνήσει και θα επιστρέψει στη ζωή (Kroen, 2007, σ. 40). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, που αναφέρουν αρκετοί ερευνητές, είναι το ότι παιδιά που έχουν χάσει κάποιο κοντινό τους πρόσωπο ρωτούν, «πότε θα ξυπνήσει;».

Τα παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιών τείνουν να είναι εγωκεντρικά, εξαιρετικά περίεργα και πολύ απόλυτα στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον κόσμο γύρω τους. Ακριβώς για αυτό το λόγο, η παροχή ήρεμων, ειλικρινών και πραγματικών εξηγήσεων σχετικά με το φαινόμενο του θανάτου, βοηθούν το παιδί να κατανοήσει την πραγματικότητα. Αντίθετα, οι αόριστες και πλάγιες εξηγήσεις, μπορούν μόνο να προκαλέσουν σύγχυση στο παιδί και να αυξήσουν την ανησυχία και τους φόβους του. Τα παιδιά είναι αναγκαίο, να καταλάβουν ότι ο θάνατος είναι μια κατάσταση που το σώμα παύει τελείως να λειτουργεί, να ενθαρρύνονται να συζητούν για αυτό και να εκφράζουν τα συναισθήματα τους. Έτσι σταδιακά, αρχίζουν αναπτύσσουν μια ρεαλιστική αντίληψη του θανάτου.

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα είναι τα παιδιά έξι έως εννιά ετών. Σύμφωνα με τον Baum Heike (2007), για πρώτη φορά στην ηλικία των έξι ετών τα παιδιά συλλαμβάνουν το θάνατο σαν κάτι οριστικό και αμετάκλητο. Η σκέψη τους είναι σε θέση να αναγνωρίζει και να αποδέχεται αφηρημένες έννοιες. Ταυτόχρονα όμως ξεκινούν νέοι φόβοι για το παιδί καθώς συνειδητοποιεί πως και η δική του ζωή έχει τέλος και δεν είναι παντοτινή (Baum, 2007, σ. 17). Αντίθετα, η Barbara Brooks, υποστηρίζει πως τα παιδιά μεταξύ των ηλικιών έξι έως οκτώ ετών, έχουν μεν κατανοήσει ότι ο θάνατος είναι ένα μη αναστρέψιμο γεγονός, αλλά ακόμα θεωρούν πως συμβαίνει μόνο σε ηλικιωμένους και δεν μπορούν ακόμα να συλλάβουν ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο οικουμενικό και αναπόφευκτο. Ακόμα, υποστηρίζει πως μόνο όταν το παιδί φτάσει στο ένατο έτος της ηλικίας του κατανοεί πως ο θάνατος μπορεί να επέλθει και σε νέους ανθρώπους, ακόμα και στο ίδιο.

Τα παιδιά αυτών των ηλικιών, διαθέτουν πολύ μεγαλύτερη ικανότητα να κατανοούν τον θάνατο σε σχέση με τα μικρότερα παιδιά, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι σε θέση να τον αποδεχτούν και να αντιδράσουν σε αυτόν ορθολογικά. Σε αντίθεση με τα νήπια, δεν βλέπουν πια το θάνατο ως προσωρινό γεγονός, και γνωρίζουν πως ο νεκρός δεν θα επιστρέψει. Ακόμα, με τη γνώση, δημιουργούνται νέοι φόβοι όπως ήδη αναφέρθηκε καθώς τα παιδιά σταδιακά, αρχίζουν να φοβούνται πως ο θάνατος μπορεί να επέλθει σε κάποιο δικό τους πρόσωπο ή ακόμα και στα ίδια. Σύμφωνα με τον Kroen (2007), στη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα τα παιδιά συχνά ανησυχούν μήπως πεθάνουν σύντομα και για να ξεπεράσουν αυτό το φόβο δημιουργούν ένα πλαίσιο κανόνων για να προστατέψουν τον εαυτό τους από το θάνατο. Σε αντίθεση με τον Kroen, ο οποίος υποστηρίζει πως το παιδί κατανοεί ότι και το ίδιο μπορεί να πεθάνει από την ηλικία των έξι ετών, ο Herbert, αναφέρει πως αυτό συμβαίνει κατά το όγδοο και ένατο έτος της ζωής ενός παιδιού. Ακόμα, ο Herbert (2004), κάνει μια αναφορά στον Kane (1979), ο οποίος περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο το παιδί μεταξύ των ηλικιών πέντε έως δέκα ετών κατανοεί την έννοια του θανάτου. Σύμφωνα λοιπόν με τον Kane, τα παιδιά στην ηλικία των πέντε ετών κατανοούν ότι ο θάνατος συνεπάγεται τον αποχωρισμό και γνωρίζουν ότι οι πεθαμένοι δεν μπορούν να κινηθούν. Ακόμα, τα περισσότερα παιδιά στην ηλικία των έξι γνωρίζουν ότι ένας άνθρωπος που πεθαίνει δεν

μπορεί να επιστρέψει στη ζωή, ότι ο θάνατος έχει πάντοτε κάποια σωματική αιτία, καθώς και ότι ο θάνατος σημαίνει την διακοπή όλων των σωματικών λειτουργιών ενός ζωντανού οργανισμού. Τέλος, αναφέρει ότι τα παιδιά στην ηλικία των επτά ετών μπορούν να κατανοήσουν την καθολικότητα του φαινομένου, ότι δηλαδή κάθε άνθρωπος κάποια στιγμή πεθαίνει και ότι τα παιδιά ηλικίας οχτώ ετών μπορούν να κατανοήσουν ότι οι πεθαμένοι δεν αισθάνονται, κάτι που δεν μπορεί να συλλάβει ένα παιδί μικρότερης ηλικίας.

Παρά τις μικρές διαφορές που εντοπίζουμε στις θεωρίες των παραπάνω ερευνητών, μπορούμε να δούμε ότι τα παιδιά από τον έκτο χρόνο της ζωής τους μέχρι και τον ένατο ή δέκατο, σταδιακά αποκτούν μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη για το φαινόμενο του θανάτου. Η βασική διαφορά στις θεωρίες των ερευνητών έγκειται στην ηλικία κατά την οποία το παιδί μπορεί να καταλάβει ότι ο θάνατος είναι κάτι που μπορεί να συμβεί και στο ίδιο. Τα παιδιά έχουν την ανάγκη να μάθουν όλη την αλήθεια και σε αυτό μπορεί να συμβάλει κάθε ενήλικος δίνοντας στα παιδιά ειλικρινείς εξηγήσεις.

Για τον Kroen, αλλά και άλλους ερευνητές, η επόμενη ηλικιακή ομάδα είναι οι προέφηβοι από δέκα έως δώδεκα ετών. Τα παιδιά της συγκεκριμένης ομάδας, έχουν μια αντίληψη παρόμοια με αυτή των ενηλίκων. Γνωρίζουν πλέον καλά ότι ο θάνατος είναι μόνιμος και είναι σε θέση να συλλάβουν τη σημασία των τελετουργιών, να αντιλαμβάνονται πως και γιατί προέκυψε ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου, καθώς και να συνειδητοποιούν το αντίκτυπο που θα έχει πάνω στους ίδιους και στην οικογένεια τους. Τα παιδιά μεταξύ δέκα έως δώδεκα ετών αρνούνται να δεχτούν ότι ένας θάνατος μπορεί να αλλάξει την δική τους ζωή. Επίσης, βασικό χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, έχουν πολύ έντονη αίσθηση της δικής τους θνησιμότητας και σκέφτονται συχνά το θάνατο τους (Kroen, 2007, σσ. 53-54).

Τέλος, ανεβαίνοντας στην κλίμακα φτάνουμε στους έφηβους οι οποίοι αντιλαμβάνονται τον θάνατο ακριβώς όπως και οι ενήλικοι. Σύμφωνα με την Barbara Brooks (1996), οι έφηβοι γνωρίζουν κάθε πτυχή του θανάτου, τους συναρπάζει και πολλές φορές τον προκαλούν με παράτολμες πράξεις. Όπως αναφέρει και ο Martin Herbert (2004), οι έφηβοι συνειδητοποιούν την μονιμότητα του θανάτου και έχουν την τάση να αναζητούν το νόημα του. Η εφηβεία, αποτελεί μια στιγμή της ζωής του ανθρώπου, που αυτός στρέφεται μόνο στη ζωή, επομένως οι έφηβοι είναι δύσκολο να αποδεχτούν τον θάνατο και προσπαθούν να τον νικήσουν.

Σύμφωνα λοιπόν με τους παραπάνω ερευνητές και τις θεωρίες τους, μπορούμε να δούμε με βάση την εξέλιξη του ανθρώπου, πως το παιδί από την στιγμή που γεννιέται μέχρι και το τέλος της εφηβείας μπορεί να αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου. Παρά τις διαφορές μεταξύ των ερευνητών, κυρίως όσον αφορά τις ηλικιακές ομάδες και τις αντίστοιχες αντιλήψεις των παιδιών, παρατηρούμε πως η κατανόηση της έννοιας του θανάτου, εξελίσσεται σταδιακά μέχρι που το παιδί καταφέρνει να την προσεγγίσει στο

σύνολο της. Βέβαια, όπως ήδη έχει υπογραμμιστεί, ο τρόπος με τον οποίο ένα παιδί μπορεί να συλλάβει την έννοια, είναι μια εξατομικευμένη διαδικασία, η οποία μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να μην περιορίζεται σε ηλικιακά πλαίσια.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ

Η απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, είναι ένα από τα πιο στρεσογόνα γεγονότα στη ζωή ενός ανθρώπου και μπορεί να προκαλέσει μεγάλη συναισθηματική κρίση. Μετά λοιπόν από το θάνατο κάποιου κοντινού μας προσώπου, βιώνουμε το αίσθημα του πένθους και ακολουθεί η διαδικασία του θρήνου, η οποία είναι φυσιολογική και αναγκαία. Σύμφωνα με την Dora Black (1993), υπάρχουν ενδείξεις ότι αν δεν θρηνήσουμε κατά την περίοδο του πένθους, όλη μας η ζωή είναι πιθανόν να επηρεαστεί με διάφορους έμμεσους τρόπους (Herbert, 2004. σ.28).

Όπως αναφέρει ο Τσιάντης (1988), «Ο θρήνος είναι το σύνολο των συναισθηματικών αντιδράσεων και εκδηλώσεων που φυσιολογικά εμφανίζονται μετά την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή και την απώλεια με την γενικότερη αφηρημένη έννοια, που μπορεί να αναφέρεται στην απώλεια μιας ιδέας, της ελευθερίας του ατόμου κ.α...» Σύμφωνα με την κλασική άποψη του Freud, (Τσιάντης, 1988) σε περίπτωση θανάτου, το εγώ του προσώπου που θρηνεί έχει να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι το πρόσωπο που πέθανε δεν υπάρχει πλέον. Έτσι, πρέπει να δεχτεί την απώλεια αλλά και να αποδεσμευτεί συναισθηματικά από τη σχέση και την εικόνα του προσώπου που χάθηκε. Η διεργασία αυτή του θρήνου είναι πολύ επώδυνη αλλά όταν τελειώσει το άτομο απελευθερώνεται και είναι ξανά σε θέση να δημιουργήσει νέες σχέσεις και να επενδύσει συναισθηματικά στην εξωτερική πραγματικότητα. (Τσιάντης, 1988. σσ.165-166)

Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, ότι και τα παιδιά σε περίπτωση θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, βιώνουν το αίσθημα του πένθους. Θρηνούν πραγματικά, ο θάνατος τα επηρεάζει βαθιά, αν και πολλές φορές οι ενήλικες δεν το αντιλαμβάνονται γιατί θρηνούν με διαφορετικό τρόπο. Τα παιδιά θρηνούν κατά διαστήματα καθώς δεν μπορούν να αντέξουν για μεγάλο χρονικό διάστημα τα οδυνηρά συναισθήματα. Έτσι, ενώ τη μια στιγμή μπορεί να κλαίει την άλλη μπορεί να γελούν και να παίζουν. Ακόμα ο θρήνος για αυτά είναι μια μακρόχρονη διεργασία, δεν έχει καθορισμένο χρονικό τέλος και αναβιώνει σε επόμενα στάδια της εξέλιξης του παιδιού. Δηλαδή όσο το παιδί μεγαλώνει και αναπτύσσεται νοητικά ξαναφέρει στην επιφάνεια το θρήνο και προσπαθεί να δώσει νέο νόημα στο θάνατο (Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. και Νίλσεν, Μ., 1999.).

Η Monroe υποστηρίζει πως οι αντιδράσεις των παιδιών ποικίλουν, συχνά βιώνουν θλίψη, πόνο, φόβο, θυμό, αλλά και ένα έντονο αίσθημα κενού που δημιουργεί η απώλεια του αγαπημένου προσώπου. (Νίλσεν, 2005 σ.123). Επίσης, αντιδρούν με άγχος που συνδέεται με παλινδρομήσεις στη συμπεριφορά τους, δηλαδή επιστρέφουν σε προηγούμενα στάδια της εξέλιξης τους και εμφανίζονται πιο ανώριμα σε σχέση με τη χρονολογική τους ηλικία. (Τσιάντης, 1988 σ.176). Όταν βιώνουν το θάνατο δικού τους προσώπου ειδικά κάποιου από τους γονείς, ταυτόχρονα βιώνουν παράλληλες αλλαγές που συχνά αποτελούν δευτερογενείς

απώλειες που επιβαρύνουν το θρήνο τους (Νίλσεν, 2005). Το ίδιο υποστηρίζει και ο Τσιάντης σημειώνοντας πως η αντίδραση του παιδιού είναι διαφορετική αν το πρόσωπο που χάθηκε είναι ένας από τους δύο γονείς του, καθώς το συγκεκριμένο πρόσωπο έχει μεγάλη σημασία για την εξέλιξη του παιδιού.

Η διαδικασία του θρήνου των παιδιών, έως ένα βαθμό, είναι παρόμοια με αυτή των ενηλίκων, αλλά εντοπίζονται και διαφορές. Η βασικότερη από αυτές είναι το γεγονός ότι τα παιδιά σε αντίθεση με τους ενήλικες δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν και να εκφράσουν τα συναισθήματα τους (Freeman, 2005. σ.116). Εξίσου σημαντικό είναι να αναφερθεί πως, ουσιαστικές διαφορές μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ των παιδιών κατά την διαδικασία του θρήνου. Αιτία των διαφορών αυτών στις εκδηλώσεις των παιδιών αποτελούν πολλοί παράγοντες.

Κάθε παιδί θρηνεί με διαφορετικό τρόπο ανάλογα με το περιβάλλον που μεγάλωσε, με τις εμπειρίες του και με το επίπεδο ανάπτυξης του. Μία πολύ σημαντική μεταβλητή η οποία προστίθεται στις παραπάνω είναι το κατά πόσο το παιδί αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου (Kroen, 2007. σ.77). Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Τσιάντη (1991), το φύλο του παιδιού και το φύλο του γονέα που χάθηκε είναι δύο μεταβλητές, οι οποίες επίσης καθορίζουν τη διαδικασία του θρήνου των παιδιών.

Ακόμα, τις συναισθηματικές αντιδράσεις και εκδηλώσεις του παιδιού θα μπορούσαν να επηρεάσουν και ορισμένοι παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με το γεγονός ενός θανάτου που μπορεί να έχει προκύψει. Αυτοί είναι, ο τρόπος με τον οποίο πέθανε το άτομο, ο τρόπος με τον οποίο το παιδί το πληροφορήθηκε, η σχέση που είχε το παιδί με το άτομο που απεβίωσε, η κατάσταση που επικρατούσε στην οικογένεια πριν το θάνατο αλλά και η δομή της οικογένειας μετά από αυτόν και τέλος, το αν και κατά πόσο ικανοποιούνται οι ανάγκες του παιδιού στη διάρκεια των τελετουργικών διαδικασιών που ακολουθούν το θάνατο (Kroen, 2007. σσ.77-78).

Έτσι, το κάθε παιδί είναι αναγκαίο να αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστό άτομο, που έχει ανάγκη από συμπόνια και στήριξη σε μια τέτοια εξαιρετικά δύσκολη στιγμή της ζωής του. Όπως αναφέρει και ο Herbert (2004), «...υπάρχουν πολλοί παράγοντες που επηρεάζουν τις αντιδράσεις του παιδιού στον θάνατο ενός γονέα, συγγενούς ή άλλου σημαντικού προσώπου. Ως εκ τούτου δεν υπάρχουν περιθώρια για υπεραπλουστευμένες ή δογματικές προβλέψεις σε σχέση με τις αντιδράσεις που θα εκδηλώσει ένα συγκεκριμένο παιδί από μία συγκεκριμένη οικογένεια...»(Herbert, 2004. σ.39).

Παρ' όλα αυτά, οι σχετικές μελέτες που έχουν γίνει από πολλούς ερευνητές, μπορούν να δώσουν μια σφαιρική προσέγγιση του τρόπου με τον οποίο τα παιδιά πενθούν. Εξετάζοντας την σχετική βιβλιογραφία, οι βασικές προσεγγίσεις είναι δύο. Αφενός, υπάρχουν ερευνητές οι οποίοι μας δίνουν στοιχεία σχετικά με τα στάδια του θρήνου των παιδιών και

αφετέρου οι εξελικτικοί ψυχολόγοι, οι οποίοι ερμηνεύουν τις αντιδράσεις ενός παιδιού στην απώλεια με διαφορετικό τρόπο.

Τα στάδια του θρήνου

Σύμφωνα λοιπόν με μελέτες, όπως αναφέρει η Έμη Παπαναστασίου (2008), σε σχετικό άρθρο, η εμπειρία της απώλειας περιλαμβάνει διάφορα στάδια συναισθηματικών αντιδράσεων. Όσον αφορά τους ενήλικες, αν και υπάρχουν διαφωνίες μεταξύ των ερευνητών σχετικά με τον αριθμό των σταδίων και με τη σειρά που αυτά πραγματοποιούνται, σε γενικές γραμμές αυτά είναι η άρνηση, η διαπραγμάτευση, ο θυμός, η απελπισία και η αποδοχή. Σε αντίθεση με τους ενήλικες, τα παιδιά δεν περνούν τα ίδια στάδια. Διαφορές εντοπίζονται και στις θεωρίες των ερευνητών για τον παιδικό θρήνο, οι οποίες αναφέρονται αναλυτικά στην συνέχεια.

Αρχικά, σύμφωνα με τους Wells (1988) και Jewett (1984), όπως αναφέρει η Παπαναστασίου(2008), τα κύρια στάδια που περνά ένα παιδί σε περίπτωση απώλειας ενός αγαπημένου του προσώπου είναι έξι. Το πρώτο στάδιο είναι το Σοκ, δηλαδή, η πρώτη αντίδραση στο θάνατο, όπου το παιδί μπορεί είτε να αποσυρθεί σιωπηρά είτε να ξεσπάσει σε φωνές. Ακόμα, σε αυτό το στάδιο ενεργοποιούνται σωματικές λειτουργίες οι οποίες υπάρχουν για να προστατεύουν τον άνθρωπο από τον κίνδυνο. Το δεύτερο στάδιο είναι αυτό της άρνησης, κατά το οποίο το παιδί συνειδητά ή ασυνείδητα αρνείται τον θάνατο και πιστεύει ότι ο νεκρός θα επιστρέψει στη ζωή. Πρόκειται για μια άμυνα, όπου το παιδί στην προσπάθειά του να αρνηθεί μπορεί να γίνει υπερκινητικό. Ο Τσιάντης (1988), υποστηρίζει πως τα παιδιά κάνουν μεγάλη χρήση του συγκεκριμένου μηχανισμού καθώς και ότι η εκδήλωση αυτή είναι καθαρά αμυντική, αλλά συχνά οδηγεί σε παρεξηγήσεις που προέρχονται από τους ενήλικους, οι οποίοι παρερμηνεύουν τη συμπεριφορά του παιδιού.

Το επόμενο στάδιο, σύμφωνα με τους Wells και Jewett, είναι το στάδιο της αναζήτησης, κατά το οποίο η φαντασία των παιδιών καλπάζει καθώς προσπαθούν να ξαναδούν το νεκρό, κάτι το οποίο δεν συμβαίνει με αποτέλεσμα τα παιδιά να πανικοβάλλονται. Το τέταρτο στάδιο που αναφέρουν οι παραπάνω ερευνητές είναι η απελπισία. Σε αυτό τα παιδιά αρχίζουν να κλαίνε, να φωνάζουν, να απορρίπτουν την αγάπη που τους προσφέρεται, σταματούν να ενδιαφέρονται για τη ζωή, το φαγητό και την κοινωνικοποίηση και παρουσιάζεται συνήθως το φαινόμενο της σχολικής άρνησης.

Ο θυμός είναι το προτελευταίο στάδιο, στο οποίο τα παιδιά θυμώνουν με τον εκλιπόντα, τους ανθρώπους που έχουν πλέον γύρω τους ή και τον Θεό καθώς θεωρούν πως αυτοί είναι υπεύθυνοι για το θάνατο του αγαπημένου του πρόσωπου. Τέλος, αναφέρεται το στάδιο του άγχους και της ενοχής, κατά το οποίο το παιδί θεωρεί πως είναι υπεύθυνο για το θάνατο και αρχίζει να έχει πολλά πρακτικά άγχη.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με αυτή την προσέγγιση, η οποία παρουσιάζει τα στάδια να έχουν μια σειρά, η Brooks(1996), υποστηρίζει πως για τα παιδιά δεν υπάρχει σειρά στα στάδια του θρήνου, μια αρχή, μια μέση και ένα τέλος, όπως γίνεται με τους ενήλικες, αλλά αυτά μπορεί να περάσουν ένα στάδιο και στην συνέχεια να επιστρέψουν ξανά σε αυτό. Ακόμα τα στάδια που η Brooks αναφέρει είναι διαφορετικά. Συγκεκριμένα υποστηρίζει πως τα στάδια είναι η θλίψη όπου το παιδί αποσύρεται από φίλους, αγνοεί το παιχνίδι και έχει κακή σχολική επίδοση, τα στάδια της άρνησης, της ενοχής και του θυμού, τα οποία αναφέρονται και από τους παραπάνω ερευνητές, το στάδιο της ντροπής και του στιγματισμού, στο οποίο το παιδί που θρηνηί νοιώθει αποκλεισμένο και διαφορετικό από τους συνομηλίκους του και τέλος το στάδιο της αποδοχής.

Τέλος, μία θεωρία η οποία αναφέρεται από την Παπαναστασιού(2008), είναι του Bowlby(1988), ο οποίος υποστηρίζει πως ένα παιδί που πενθεί περνάει ξεκάθαρα από τρία στάδια. Το πρώτο είναι το στάδιο της διαμαρτυρίας κατά το οποίο το παιδί μπορεί για εβδομάδες, να ζητά συνεχώς την επιστροφή του εκλιπόντα. Το δεύτερο στάδιο, είναι το στάδιο της απελπισίας κατά το οποίο το παιδί καταλαβαίνει πως το αγαπημένο του πρόσωπο δεν θα επιστρέψει, σταματάει να κλαίει και σταδιακά αποσύρεται. Τέλος, το παιδί περνάει το στάδιο της αδιαφορίας, όπου το παιδί βρίσκει νέα ενδιαφέροντα και προσπαθεί να αντικαταστήσει τον εκλιπόντα με ένα άλλο πρόσωπο.

Έχοντας λοιπόν μια πρώτη εικόνα σχετικά με τα στάδια από τα οποία τα παιδιά μπορούν να περάσουν κατά την διαδικασία του θρήνου, παρατηρούμε πως οι διαφορές μεταξύ των ερευνητών είναι αρκετές. Αυτό ίσως να οφείλεται στο γεγονός ότι η διαδικασία του θρήνου ειδικά για τα παιδιά δεν μπορεί να είναι κοινή για όλα καθώς οι παράγοντες που επηρεάζουν τη συγκεκριμένη διαδικασία ποικίλουν. Βέβαια, θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεωρία του Bowlby, δίνοντας μια πιο σφαιρική εικόνα της διαδικασίας του θρήνου, εμπερικλείει τις παραπάνω και αφήνει περιθώρια στη διαφορετικότητα.

Αναπτυξιακά χαρακτηριστικά και θρήνος

Από μια άλλη οπτική γωνία, οι εξελικτικοί ψυχολόγοι προσεγγίζουν το θέμα διαφορετικά και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην ηλικία του παιδιού και το αναπτυξιακό στάδιο στο οποίο βρίσκεται. Θεωρούν πως οι αντιδράσεις των παιδιών, διαφέρουν ανά ηλικιακή ομάδα και περιγράφουν σε γενικές γραμμές πως τα παιδιά θρηνούν ανάλογα με την ηλικία τους. Παρακάτω γίνεται μια εκτενής αναφορά στη θεωρία που παρουσιάζει ο William Kroen, η οποία είναι βασισμένη σε αρκετές μελέτες διάφορων ερευνητών και στις εμπειρίες της Μαρίας Τρότσι, του Προγράμματος Σωστής Επεξεργασίας του Πένθους.

Σύμφωνα λοιπόν με τον Kroen (2007), η πρώτη ηλικιακή ομάδα είναι τα βρέφη έως δέκα μηνών, τα οποία σε περίπτωση απώλειας του ατόμου που τα φροντίζει αντιδρούν με

έντονη ταραχή και μπορεί να γίνουν δύστροπα, να κλαίνε χωρίς κάποιο φανερό λόγο ή να αλλάξουν συνήθειες στο φαγητό ή στον ύπνο. Η επόμενη ηλικία που εξετάζεται είναι τα μωρά από δέκα μηνών έως δύο ετών. Αυτά συνειδητοποιούν την απώλεια και αντιδρούν σε αυτήν με πείσματα, προσπαθώντας να δείξουν τη διαμαρτυρία τους και τη στεναχώρια τους. Ακόμα, είναι πιθανόν τα παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιών, να παλινδρομήσουν και να φέρονται σαν βρέφη.

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα είναι τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας, από δύο έως πέντε ετών. Αυτά αν και οι ενήλικες θεωρούν πως δεν είναι σε θέση να καταλάβουν, νοιώθουν την απώλεια και έχουν συναισθήματα για το θάνατο. Ουσιαστικά θρηνούν, αλλά παρουσιάζουν περίεργες αντιδράσεις, οι οποίες δεν δίνουν μια ξεκάθαρη εικόνα του επιπέδου της αντίληψής τους. Μια αντίδραση η οποία εμφανίζουν συνήθως είναι η σύγχυση ή η δυσπιστία, την οποία νοιώθουν, και αυτό καταδεικνύεται από τις επανειλημμένες ερωτήσεις για το πού είναι ο εκλιπών ή για το πότε θα επιστρέψει. Μία άλλη αντίδραση είναι η παλινδρόμηση, καθώς μπορεί να παρουσιάσουν συμπεριφορές παιδιών μικρότερης ηλικίας. Ορισμένα παιδιά νοιώθουν αβεβαιότητα, και μπορεί να αντιδρούν σαν να μην έχει συμβεί απολύτως τίποτα. Άλλα, δεν εκφράζουν ανοιχτά την λύπη τους αλλά μέσα από το παιχνίδι, δείχνοντας ότι νοσταλγούν τον εκλιπών και θρηνούν για το θάνατο του. Ακόμα, επειδή τα παιδιά δεν είναι σε θέση να εκφράσουν τα συναισθήματα τους πολλές φορές μιμούνται τα συναισθήματα των ενηλίκων με αποτέλεσμα να έχουν ακριβώς τις ίδιες αντιδράσεις με αυτούς. Τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας διακατέχονται από το άγχος του αποχωρισμού και φοβούνται μήπως χάσουν κάποιο άλλο κοντινό τους πρόσωπο. Εναλλακτική αντίδραση η οποία σχετίζεται με την προηγούμενη είναι και η προσκόλληση του παιδιού σε έναν άλλον ενήλικα ο οποίος θα θυμίζει στο παιδί τον εκλιπόντα. Γενικότερα, όπως υποστηρίζει και ο Τσιάντης (1988), τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικίας έχουν την τάση να αναζητούν εύκολα υποκατάστατα. Τέλος, μια ακόμα εκδήλωση, η οποία μπορεί να ανακύψει σε παιδιά αυτών των ηλικιών, είναι το αίσθημα ευθύνης για το θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου. (Kroen, 2007. σσ.83-101).

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα σύμφωνα με τον Kroen, είναι τα παιδιά από έξι έως εννιά ετών, τα οποία κατανοούν καλύτερα την έννοια του θανάτου, γνωρίζουν ότι είναι μόνιμος αλλά τους προκαλούν ταραχή οι συνέπειες αυτού. Μία συνηθισμένη αντίδραση η οποία μπορούμε να δούμε σε αυτή την ηλικιακή ομάδα είναι η άρνηση. Τα παιδιά αρνούνται να δεχτούν το θάνατο. Ορισμένα γίνονται επιθετικά και άλλα δείχνουν ευτυχισμένα σαν να μην έχουν επηρεαστεί καθόλου από αυτόν. Στην πραγματικότητα βέβαια, πίσω από αυτή την άρνηση κρύβεται έντονος πόνος και η επιθυμία των παιδιών να θρηνήσουν. Ακόμα, ορισμένες φορές, κάποια παιδιά μπορεί για να κρατήσουν μια σχέση με το άτομο που χάθηκε, το εξιδανικεύουν. Μια άλλη αντίδραση, είναι η ενοχή, κυρίως για τα παιδιά που δεν είναι ικανά να εκφράσουν τη θλίψη τους. Πρόκειται για μια συμπεριφορά, στην οποία θα πρέπει να

δοθεί μεγάλη προσοχή από την μεριά των ενηλίκων που είναι δίπλα στο παιδί, καθώς υπάρχει πιθανότητα να ξεπεραστεί πολύ δύσκολα. Κάποια παιδιά, μπορεί να αντιδράσουν, αναλαμβάνοντας τον ρόλο του ατόμου που απεβίωσε και κάνοντας ό,τι έκανε αυτό όσο ήταν στη ζωή. Τέλος, μια άλλη συνήθης αντίδραση, είναι η αναζήτηση του προσώπου που πέθανε. (Kroen, 2007. σσ.101-105)

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα είναι τα παιδιά στην προεφηβική ηλικία, από δέκα έως 12 ετών. Αυτά, σε περίπτωση απώλειας ενός αγαπημένου τους προσώπου προσπαθούν να συγκρατήσουν και να κρύψουν την θλίψη τους για να μην θεωρηθούν αδύναμα. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να δείχνουν τον πόνο τους πολύ αργότερα. Όταν λοιπόν αρχίσουν να αντιδρούν στην απώλεια, είναι πιθανόν να προσπαθήσουν να υιοθετήσουν τη συμπεριφορά του εκλιπόντα. Από την άλλη μπορεί να εκφραστούν με οργή και να γίνουν επιθετικά, και αυτό προέρχεται από το γεγονός ότι λόγω του συγκεκριμένου θανάτου νοιώθουν διαφορετικά από τους συνομηλικούς τους, κάτι που τους προκαλεί δυσφορία. Είναι επίσης πιθανό, να αρχίσουν να παρουσιάζουν διάφορες φοβίες, καθώς τους απασχολεί έντονα η δική τους θνησιμότητα, η πιθανότητα της απώλειας ενός άλλου αγαπημένου προσώπου και ο φόβος της εγκατάλειψης. Όπως αναφέρει και ο Τσιάντης, διακατέχονται από μεγάλο φόβο ότι θα πεθάνουν και αυτά. Τέλος, μια ακόμα αντίδραση είναι η προσπάθεια τους να κρατήσουν αναμνήσεις από τον εκλιπόντα και πολλές φορές προσπαθούν να τον μιμηθούν. (Kroen, 2007. σσ.113-116)

Ανεβαίνοντας την ηλικιακή κλίμακα, όσον αφορά τους εφήβους, παρατηρείται ότι ο θρήνος τους έχει μια μοναδική ένταση. Προσπαθούν και εκείνοι να συγκρατηθούν και να καταπνίξουν όσα νοιώθουν. Πιθανότατα κάποιοι έφηβοι να υιοθετούν αντιδραστικές συμπεριφορές, να έχουν κακή απόδοση στο σχολείο και να προβαίνουν σε παράτολμες πράξεις. Βέβαια, σε περίπτωση που έχουν παρόμοιες εμπειρίες στο παρελθόν, είναι πιθανόν να αντιδράσουν σε έναν νέο θάνατο φυσιολογικά. Τέλος, παρατηρείται πως το αίσθημα της ενοχής στην συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα είναι αρκετά αυξημένο. (Kroen, 2007. σσ.122-124)

Θα ήταν σε αυτό το σημείο σημαντικό να αναφερθεί πως υπάρχουν αρκετές παραπλήσιες προσεγγίσεις, από άλλους ερευνητές, οι οποίες διαφέρουν από την παραπάνω προσέγγιση του William Kroen, μόνο ως προς τις ηλικιακές ομάδες και το πώς αυτές χωρίζονται. Βέβαια, η διαφορά σε αυτές δεν είναι μεγάλη καθώς έχουν μια απόκλιση ενός ή δύο χρόνων. Έτσι, η παραπάνω αναφορά, είναι αρκετή για να κατανοήσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιδρούν ανάλογα με την ηλικία τους.

Συνοψίζοντας λοιπόν τα παραπάνω, παρατηρούμε πως είναι αρκετές οι μελέτες για τα στάδια από τα οποία περνά ένα παιδί κατά την περίοδο του πένθους. Παρατηρούμε επίσης πως οι διαφωνίες μεταξύ των ερευνητών, δεν είναι ουσιαστικές, αλλά περιορίζονται στο κατά

πόσο τα στάδια έχουν μια σειρά και σε διαφορές που έχουν να κάνουν με το ποια είναι αυτά τα στάδια. Επίσης, όσον αφορά τις μελέτες για το θρήνο του παιδιού ανάλογα με την ηλικία του, εντοπίζουμε διαφορές μόνο στις ηλικιακές ομάδες και αυτές περιορίζονται σε ένα ή δυο χρόνια, κάτι το οποίο δεν αλλοιώνει την μια ή την άλλη θεωρία. Κι αυτό γιατί σε γενικές γραμμές οι ηλικιακές ομάδες, παρουσιάζουν ίδιες εκδηλώσεις από τη μεριά των παιδιών. Τα στοιχεία που παίρνουμε είναι σημαντικά και χρήσιμα, καθώς μπορούν να συμβάλουν στην αντιμετώπιση του πόνου που προκαλείται από την απώλεια, αν αυτά χρησιμοποιηθούν από το άτομο που θα στηρίξει το παιδί. Κι αυτό γιατί ο ενήλικος ο οποίος θα βοηθήσει το παιδί έχοντας μια πρώτη εικόνα για τις πιθανές αντιδράσεις του, θα είναι σε θέση να κατανοήσει τι περνάει.

Σαφώς, δεν θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε τις έρευνες αυτές δογματικά καθώς, δεν μπορούν παρά να σκιαγραφήσουν την όλη διαδικασία. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι αντιδράσεις ενός παιδιού ποικίλουν όταν αυτό χάσει ένα αγαπημένο του πρόσωπο και οι μεταβλητές οι οποίες επηρεάζουν την όλη διαδικασία του θρήνου είναι αρκετές, με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να περιοριστούμε στα στενά όρια των αποτελεσμάτων μιας έρευνας. Από την άλλη, οι συγκεκριμένες έρευνες μας δίνουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν τόσο στο να δώσουν μια σφαιρική εικόνα του θέματος αλλά και να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση ενός θανάτου.

ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΕΝΟΣ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Ο θάνατος είναι ένα δύσκολο ζήτημα και γίνεται δυσκολότερο όταν πρέπει να μιλήσουμε για αυτόν σε ένα παιδί. Οι ενήλικες, έχουν πολλές απορίες για το πώς θα μπορέσουν να μιλήσουν για ένα τέτοιο θέμα στα παιδιά, διότι δεν γνωρίζουν τι πρέπει να πουν και τι όχι. Λίγοι είναι αυτοί οι οποίοι θα μπορούσαν με βεβαιότητα να πουν ότι γνωρίζουν πώς να προσεγγίσουν και τι να πουν σε ένα παιδί που βιώνει την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου. Οι απορίες τους, σχετίζονται με το τι καταλαβαίνει το παιδί για το θάνατο, πως αισθάνεται, πως θρηνεί αλλά και για το πώς θα μπορούν οι ίδιοι να το στηρίξουν.

Γενικότερα, οι ερευνητές υποστηρίζουν πως υπάρχει η αντίληψη, από τη μεριά των ενηλίκων, ότι δεν πρέπει να συζητούν με τα παιδιά για το θάνατο ή σε περίπτωση απώλειας για το άτομο το οποίο πέθανε. Η συγκεκριμένη αντίληψη επικρατεί καθώς οι γονείς προσπαθούν να προστατέψουν το παιδί τους, και σε αυτή την προσπάθεια αποφεύγουν κάθε τι το οποίο θα μπορούσε να το πληγώσει, όπως για παράδειγμα ένας θάνατος. Όπως όμως αναφέρει ο Τσιάντης (1988), «...αυτό συχνά οδηγεί στο να πλέκεται μια συνομιλία σιωπής γύρω από το παιδί σχετικά με το πρόσωπο που πέθανε και επιδιώκεται με κάθε τρόπο να αποκρύβει το γεγονός του θανάτου ως μια προσπάθεια προφύλαξης του.»(Τσιάντης, 1988. σ.179).

Αυτή λοιπόν η αντίληψη που επικρατεί, δεν μπορεί παρά να μπερδέψει τα παιδιά, δεν τα διευκολύνει στο να θρηνήσουν φυσιολογικά και τους δημιουργεί δυσκολίες με δυσάρεστες ψυχολογικές επιπτώσεις. Σε περίπτωση όμως απώλειας ενός αγαπημένου προσώπου, είναι απαραίτητο να διευκολυνθούν οι διαδικασίες και οι εκδηλώσεις του θρήνου. Άλλωστε, όπως αναφέρει και ο Stevenson, (Νίλσεν & Παπαδάτου, 1999 σ.123), οι ενήλικοι δεν μπορούν να προστατέψουν τα παιδιά από το πένθος ή το θρήνο, αλλά μπορούν να κάνουν κάποια πράγματα ώστε να μην χειροτερέψει η κατάσταση. Παρόλο λοιπόν που η διαδικασία του θρήνου είναι μια εξατομικευμένη διαδικασία για κάθε παιδί, και δεν μπορεί αντίστοιχα να δοθεί ένας οδηγός αντιμετώπισης, υπάρχουν ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν.

Αρχικά όπως υποστηρίζει ο Kroen (2007), εκείνο που σίγουρα γνωρίζουμε είναι ότι ο θρήνος μπορεί να αντιμετωπιστεί καλύτερα όταν εξωτερικεύεται καθώς και ότι τα παιδιά αντεπεξέρχονται καλύτερα όταν ζουν σε ένα ζεστό και στοργικό περιβάλλον, που θα τα βοηθήσει να εξωτερικεύσουν τα συναισθήματά τους. Ο κύριος παράγοντας που επηρεάζει ένα παιδί ώστε να ξεπεράσει τη θλίψη του είναι η υποστήριξη από τους ενήλικες του περιβάλλοντος του. Οι κοινωνικές συναναστροφές του παιδιού μπορούν να το βοηθήσουν να διαχειριστεί τα συναισθήματά του και σταδιακά να προχωρήσει μπροστά και να συνεχίσει την ζωή του.

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναφερθεί πως, τα παιδιά συνήθως δυσκολεύονται να ζητήσουν στήριξη από τους ενήλικες, ειδικά αν και αυτοί πενθούν, αλλά και από φίλους τους καθώς φοβούνται μην φανούν διαφορετικοί. Έτσι θέλουν βοήθεια για να μπορέσουν να μιλήσουν για το πρόσωπο που πέθανε και πολλές φορές ζητούν την άδεια να θέσουν ερωτήματα, να καταλάβουν και να εκφράσουν τα συναισθήματα τους. Όπως αναφέρει η Παπαναστασίου (2008), ο ενήλικος ο οποίος θα βοηθήσει το παιδί πρέπει να δημιουργήσει ένα κλίμα εμπιστοσύνης και να κάνει το παιδί να νοιώσει πως ό,τι πει και νοιώσει είναι αποδεκτά.

Σύμφωνα με τον Charles A. Corr, (όπως αναφέρουν οι Νίλσεν & Παπαδάτου, 1998.), τα παιδιά όταν πεθάνει ένας αγαπημένος τους έχουν την ανάγκη να ενημερωθούν με σαφήνεια και ειλικρίνεια για το θάνατο που αντιμετωπίζουν. Θέλουν να κατανοήσουν τι ακριβώς έχει συμβεί, και θέλουν να πάρουν απαντήσεις οι οποίες πρέπει να είναι ξεκάθαρες, απλές και πραγματικές. Επίσης, αναγκαίο είναι σύμφωνα με τους ερευνητές, τα παιδιά να βρουν στο πρόσωπο κάποιου ενήλικα στοργή και να μπορέσουν φυσικά με την βοήθεια αυτού, να εκφραστούν ελεύθερα και να βγάλουν στην επιφάνεια τα συναισθήματα τους. Επιπροσθέτως, όπως αναφέρει ο Corr, το παιδί θα πρέπει με την βοήθεια κάποιου ενήλικου να καταφέρει να χειριστεί τα πρωτόγνωρα για αυτό συναισθήματα που βιώνει. Εξίσου, σημαντικό είναι ο ενήλικας ο οποίος θα στηρίζει το παιδί να το διευκολύνει στο να διατηρήσει την ανάμνηση του προσώπου που πέθανε καθώς αυτό αποτελεί μια από τις ανάγκες του παιδιού.

Το παιδί σίγουρα θα περιμένει την στήριξη του πιο κοντινού του ατόμου, πιθανότατα ενός από τους γονείς του. Είναι όμως πιθανόν το άτομο στο άτομο που θα στραφεί το παιδί, λόγω του δικού του πένθους να μην μπορεί να αντεπεξέλθει, με αποτέλεσμα το παιδί να στραφεί προς κάποιον άλλο ενήλικα. Σε κάθε περίπτωση, το άτομο που θα στηρίζει το παιδί είναι αναγκαίο να γνωρίζει, όπως αναφέρει ο Herbert (2004), τα χαρακτηριστικά του φυσιολογικού πένθους. Ακόμα σύμφωνα με τον Herbert, θα πρέπει να χρησιμοποιεί πολυδιάστατες στρατηγικές και να επικεντρώνει τη προσοχή του σε πολλά επίπεδα.

Στήριξη του παιδιού με βάση την ηλικία του

Στις δυο προηγούμενες ενότητες έχει γίνει εκτενής αναφορά, στον τρόπο με τον οποίο τα παιδιά αντιλαμβάνονται το θάνατο και στη διαδικασία του θρήνου ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που αυτό ανήκει. Επειδή και η αντίληψη αλλά και ο τρόπος που θρηνούν τα παιδιά με βάση την ηλικία τους, σχετίζεται με την αντιμετώπιση του θανάτου, είναι σημαντικό να δούμε πως οι ενήλικες μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά ανάλογα με τα αναπτυξιακά τους χαρακτηριστικά. Έτσι, σύμφωνα με τον Kroen (2007), ανάλογα με την

ηλικία των παιδιών οι ενήλικες που θα τα βοηθήσουν να ξεπεράσουν την απώλεια, μπορούν να ακολουθήσουν ορισμένες συγκεκριμένες στρατηγικές.

Για τα βρέφη έως δέκα μηνών, λοιπόν, οι γονείς ή κάποιο άλλο άτομο του οικογενειακού περιβάλλοντος πρέπει να φροντίσει να μην αλλάξει το ημερήσιο πρόγραμμα του βρέφους, και ίσως να χρειαστεί για το πρώτο διάστημα να ανατεθεί η φροντίδα του παιδιού σε κάποιον άλλον, σε ένα ήρεμο και ισορροπημένο περιβάλλον. Για μωρά από δέκα μηνών έως δύο ετών, ο καλύτερος τρόπος στήριξης είναι η αφιέρωση χρόνου στο παιδί αλλά και η αγάπη, η τρυφερότητα και η στοργή. Αν το παιδί πλησιάζει στο δεύτερο έτος της ηλικίας του πιθανόν να χρειαστεί, κάποιος να του πει με απλά λόγια τι έχει συμβεί.

Όπως συμπληρώνει ο Kroen, η επόμενη ηλικιακή ομάδα είναι τα παιδιά από δύο μέχρι πέντε ετών. Τα παιδιά των συγκεκριμένων ηλικιών θα πρέπει να μάθουν τι έχει συμβεί. Επειδή είναι πιθανόν να παρανοήσουν τα όσα ο ενήλικας έχει πει, είναι αναγκαίο οι λέξεις οι οποίες θα χρησιμοποιηθούν να είναι απλές, κατανοητές και να μην έχουν διαφορούμενη έννοια. Είναι λάθος για παράδειγμα να ειπωθεί σε ένα παιδί της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας η λέξη «κοιμάται», καθώς αυτό μπορεί να προκαλέσει διάφορα προβλήματα όπως, φόβο για τον ύπνο ή διαταραχές ύπνου. Είναι αναγκαίο το παιδί να καταλάβει ότι ο θάνατος είναι μια μόνιμη και μη αναστρέψιμη κατάσταση, κατά την οποία όλες οι λειτουργίες του ανθρώπου σταματούν να λειτουργούν. Επίσης είναι σημαντικό οι απορίες των παιδιών, να λύνονται καθώς η φαντασία τους μπορεί να ξεπεράσει κατά πολύ την πραγματική οδυνηρή κατάσταση του θανάτου. Τα χάρδια και η τρυφερότητα κάνουν τα παιδιά να νοιώθουν ασφάλεια και εμπιστοσύνη. Τέλος, οι γονείς θα πρέπει να μοιράζονται τα συναισθήματα τους με τα παιδιά τους και να τα ενθαρρύνουν να εκφράσουν τα δικά τους. (Kroen, 2007. σσ.87-93)

Η επόμενη ηλικιακή ομάδα για τον Kroen, αλλά και άλλους ερευνητές, είναι τα παιδιά από έξι έως εννιά ετών. Τα τελευταία θα πρέπει να ενημερωθούν από τον γονέα το συντομότερο δυνατό, για το θάνατο. Η ενημέρωση πρέπει να γίνεται όπως και στα παιδιά της προηγούμενης ηλικιακής ομάδας. Οι γονείς με το να μοιραστούν τα συναισθήματα τους και να ενθαρρύνουν τα παιδιά να κάνουν το ίδιο, ουσιαστικά βοηθάνε στην αντιμετώπιση του θανάτου. Αν το παιδί βρίσκεται στο στάδιο της άρνησης οι γονείς θα πρέπει να το καθησυχάσουν, ενώ αν αυτό δείχνει να αδιαφορεί, θα πρέπει να δείξουν υπομονή. Σε περίπτωση τώρα που το παιδί έχει τεταμένη συμπεριφορά, κάποιος ενήλικας θα πρέπει να του εξηγήσει με ήρεμο τρόπο πως δεν υπάρχει λόγος να έχει αυτή την συμπεριφορά. Επιπροσθέτως, η τέχνη μπορεί να βοηθήσει σημαντικά τα παιδιά να αντιμετωπίσουν τον πόνο που νοιώθουν και μέσω αυτής μπορούν να βρουν μια διέξοδο για να εκφράσουν τα συναισθήματα του. Τέλος, όσον αφορά τα παιδιά αυτής της ηλικίας καλό θα ήταν οι ενήλικες να τα προετοιμάζουν για το τι θα ακολουθήσει. (Kroen, 2007. σσ.105-109)

Όσον αφορά τώρα του προέφηβους, δηλαδή παιδιά από δέκα έως δώδεκα ετών, ισχύουν όσο και για την προηγούμενη ηλικιακή ομάδα. Παράλληλα, αν αυτά είναι

φοβισμένα, οι ενήλικες πρέπει να δείξουν πως καταλαβαίνουν τον πόνο τους και να καθησυχάσουν τις φοβίες τους. Αν πάλι είναι οργισμένα, χρειάζεται από την μεριά των ενηλίκων υπομονή. Είναι πολύ σημαντικό να νοιώθουν ότι είναι φυσιολογικά και να ενθαρρύνονται να περνούν πολύ χρόνο με άτομα της ίδιας ηλικίας με αυτά. Τέλος, οι ενήλικες και κυρίως ο γονιός πρέπει να δείχνει στο παιδί ότι προσπαθεί σκληρά, για να επανέλθουν όλα σε κανονικούς ρυθμούς. (Kroen, 2007. σσ.116-118)

Τέλος, όσον αφορά του εφήβους, είναι σημαντικό οι ενήλικες και ειδικά οι γονείς να δίνουν χρόνο σε αυτούς να βρίσκονται με συνομηλίκους, καθώς οι συζητήσεις με αυτούς βοηθάνε αρκετά. Ακόμα, αρκετοί από τους εφήβους πιθανότατα να θέλουν να συμμετάσχουν σε ομάδες στήριξης καθώς εκεί μπορούν να εκφράσουν τα συναισθήματα τους ευκολότερα. Είναι αναγκαίο να τους παρέχεται καθοδήγηση και σταθερότητα για την αποφυγή εμπλοκής τους σε παρακινδυνευμένες καταστάσεις. Τέλος, οι ενήλικες μπορούν να βοηθήσουν τους εφήβους, ενθαρρύνοντας τους να θρηνησουν όπως νοιώθουν χωρίς να αισθάνονται άσχημα για αυτό. (Kroen, 2007. σσ.124-125)

Όπως αναφέρεται στο άρθρο του περιοδικού «Ανοιχτό σχολείο», το να μπορεί το παιδί να μοιραστεί τα συναισθήματα του με κάποιους είναι πολύ ανακουφιστικό. Είναι πολύ σημαντικό για αυτό να ξέρει ότι έχει δίπλα του έναν ενήλικα, στον οποίο μπορεί να απευθυνθεί, να μιλήσει και να λύσει τις απορίες που μπορεί να έχει. Σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να βοηθήσει τόσο το οικογενειακό περιβάλλον και κάποιο πρόσωπο από αυτό, όσο και το σχολείο. Έτσι, στη συνέχεια, ακολουθούν δύο υποενότητες, όπου στην πρώτη γίνεται αναφορά στον τρόπο με τον οποίο μπορεί να βοηθήσει το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού και στη δεύτερη ο τρόπος που μπορεί να συμβάλει το σχολείο.

Στήριξη από το οικογενειακό περιβάλλον

Όταν κάποιο κοντινό πρόσωπο ενός παιδιού πεθάνει, είναι δύσκολο για ένας ενήλικας να γνωρίζει πως μπορεί να βοηθήσει το παιδί να αντιμετωπίσει την απώλεια, ειδικά όταν και αυτός είναι αντιμέτωπος με τα δικά του συναισθήματα θλίψης. Οι γονείς ή όσοι φροντίζουν τα παιδιά που πενθούν, παρόλο που έχουν και οι ίδιοι να παλέψουν με την οδύνη τους, πρέπει να ανταποκριθούν στο δύσκολο και επώδυνο καθήκον να στηρίζουν συναισθηματικά αυτά τα παιδιά. Όπως αναφέρει ο Τσιάντης (1988), για τα παιδιά χρειάζεται να καταβληθεί κάθε προσπάθεια, για να υπάρξει ανταπόκριση στις ανάγκες τους.

Πιο συγκεκριμένα, οι γονείς ή κάποιο πρόσωπο από το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού είναι αναγκαίο να το ενημερώσουν έγκαιρα για το τι ακριβώς συνέβη δίνοντας του απλές πληροφορίες. Ο τρόπος με τον οποίο θα πληροφορηθεί το παιδί το γεγονός, έχει μεγάλη αξία και μπορεί να επηρεάσει τόσο την διαδικασία του θρήνου όσο και την

ολοκλήρωση αυτής. Έτσι οι γονείς θα πρέπει αρχικά να μην αποκρύψουν την πραγματικότητα ή να δώσουν στο παιδί ψεύτικες πληροφορίες, καθώς μπορεί με αυτόν τον τρόπο να του δημιουργήσουν επιπρόσθετα προβλήματα. Το παιδί πρέπει να ενημερωθεί χωρίς καθυστέρηση καθώς αυτή δημιουργεί σύγχυση, παρερμηνείες, ανασφάλεια και φόβο. Όπως προαναφέρθηκε, είναι πολύ σημαντικό οι γονείς να χρησιμοποιήσουν ορθό λεξιλόγιο όταν θα μιλήσουν στα παιδιά τους, καθώς λέξεις με διαφορετική έννοια όπως για παράδειγμα, «χάθηκε», «κοιμήθηκε», «τον πήρε ο καλός Θεούλης», πιθανότατα να παρερμηνευτούν από το παιδί. Είναι επίσης σημαντικό οι γονείς να μην μπουν στη διαδικασία να ωραιοποιήσουν το γεγονός του θανάτου, καθώς πρόκειται για ένα οδυνηρό γεγονός της ζωής του ανθρώπου. Είναι αναγκαίο, το παιδί να πάρει απαντήσεις για το κάθε τι που ρωτά. Ακόμα και αν ρωτούν επανειλημμένα για τον συγκεκριμένο θάνατο ή εκφράζουν τις ίδιες απορίες, οι γονείς θα πρέπει να δίνουν τις ίδιες απαντήσεις όσες φορές και αν χρειαστεί, καθώς με αυτό τον τρόπο βοηθούν το παιδί να κατανοήσει το γεγονός. Τέλος, όσον αφορά την ενημέρωση του παιδιού, πρέπει να τονιστεί ότι οι γονείς πρέπει να βοηθήσουν το παιδί να καταλάβει πως αυτό δεν έχει καμία ευθύνη για τον θάνατο και να το ενημερώσουν για τις συνήθειες οι οποίες θα παραμείνουν ίδιες αλλά και για αυτές που θα αλλάξουν. (Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. και Νίλσεν, Μ., 1999)

Στην συνέχεια, θα πρέπει το παιδί να ενθαρρυνθεί για να εκφράσει τα συναισθήματα του, δηλαδή θα πρέπει να διευκολυνθεί το παιδί να θρηνήσει. (Γσιάντης, 1988). Το παιδί είναι αναγκαίο να νοιώσει ότι είναι ελεύθερο να εκφραστεί όπως αυτό θέλει, έχοντας την επιβεβαίωση από τους γονείς ότι όλα όσο νοιώθει είναι φυσιολογικά. Είναι απαραίτητο οι γονείς να δείξουν κατανόηση και αποδοχή σε ότι το παιδί λέει αλλά και στις εκδηλώσεις του θρήνου του. Τέλος, με το να μοιραστούν τα συναισθήματα και τις σκέψεις που οι ίδιοι έχουν, μπορούν να βοηθήσουν το παιδί να εκφράσει και τα δικά του. (Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. και Νίλσεν, Μ., 1999.)

Όπως αναφέρουν οι ερευνητές, το παιδί έχει την ανάγκη να κρατήσει ζωντανή την ανάμνηση του προσώπου που χάθηκε. Οι γονείς λοιπόν μπορούν να συμβάλλουν σε αυτό αρχικά, με το να μιλούν για τον εκλιπόντα αλλά και με το να μοιράζονται με το παιδί τους αναμνήσεις που έχουν με αυτόν. Είναι επίσης σημαντικό, το παιδί να βρει τρόπους οι οποίοι θα το βοηθήσουν στο να διατηρήσει την ανάμνηση του αγαπημένου του προσώπου, κάτι στο οποίο οι γονείς μπορούν να βοηθήσουν είτε με κάποιο αντικείμενο του εκλιπόντος είτε με διάφορες φωτογραφίες τις οποίες μπορούν να δώσουν στο παιδί. Τέλος, κάτι το οποίο θα μπορούσε να βοηθήσει είναι η συμμετοχή του παιδιού στις οικογενειακές εκδηλώσεις πένθους, αν φυσικά θα επιθυμούσε να πάρει μέρος σε αυτές. (Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. και Νίλσεν, Μ., 1999.)

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, τον θάνατο ακολουθούν και δευτερογενείς αλλαγές. Αυτές δυσκολεύουν την επικρατούσα κατάσταση αλλά και το παιδί καθώς βλέπει όλη τη ζωή του να

αλλάζει. Αντίθετα χρειάζεται σταθερότητα και ασφάλεια. Έτσι οι γονείς είναι αναγκαίο, να διατηρήσουν όσο το δυνατόν σταθερότερο το περιβάλλον και τις συνθήκες ζωής. Όσο λιγότερες είναι οι αλλαγές στην ζωή της οικογένειας τόσο πιο εύκολη θα είναι η όλη διαδικασία του θρήνου για το παιδί.

Ο William Kroen (2007), προσθέτει ορισμένες συμβουλές για τους γονείς οι οποίοι προσπαθούν να βοηθήσουν τα παιδιά να ξεπεράσουν το θάνατο. Αρχικά αναφέρει πως έχει μεγάλη αξία να αφιερώσουν χρόνο στα παιδιά τους, καθώς έτσι δείχνουν την αγάπη και τη στήριξη τους. Ακόμα, υποστηρίζει πως τα παιδιά από την στιγμή που έχουν την ανάγκη ενός ενήλικα, οι γονείς πρέπει να σταθούν δίπλα τους. Συμβουλεύει επίσης τους γονείς να προσπαθήσουν να καταλάβουν ότι χρειάζονται και οι ίδιοι βοήθεια, και προτείνει να είναι δεκτικοί στην βοήθεια που θέλουν να προσφέρουν φίλοι και συγγενείς. Ο Kroen υποστηρίζει πως οι γονείς πρέπει να βρουν τρόπο να κρατάνε απασχολημένα τα παιδιά. Κάτι που μπορεί να βοηθήσει αρκετά, στο να ξεφύγουν για λίγο είναι η σωματική άσκηση και γενικότερα διάφορες δραστηριότητες. Τέλος, αναφέρει πως η ανάγνωση κάποιου βιβλίου μπορεί να βοηθήσει αρκετά.

Η συμβολή του σχολείου

Ο θάνατος είναι ένα υπαρκτό γεγονός της ζωής το οποίο αγγίζει πολλά παιδιά καθημερινά. Αναπόφευκτα λοιπόν, δεν μπορεί να απουσιάζει και να μην αγγίζει την σχολική κοινότητα. Έτσι το σχολείο μπορεί να παίξει ένα σημαντικό ρόλο συμβάλλοντας στο να κατανοήσουν τα παιδιά τι σημαίνει θάνατος, ποιες είναι οι επιπτώσεις αυτού, αλλά και να στηρίξει κάθε μαθητή ο οποίος έρχεται αντιμέτωπος με τον θάνατο ενός αγαπημένου του προσώπου.

Αν και ο θάνατος είναι ένα θέμα ταμπού για το οποίο σπανίως οι ενήλικες θα μιλήσουν στα παιδιά τους, στο σχολείο είναι απαραίτητο το παιδί να εξοικειωθεί με αυτό. Σύμφωνα με την Χατζηχρήστου (Νίλσεν & Παπαδάτου, 1999 σ.103), «είναι απαραίτητο να συζητούμε στο σχολείο για όλα τα θέματα σχετικά με τον κύκλο της ζωής, όπως είναι η γέννηση, ο θάνατος, οι ανθρώπινες σχέσεις, τα συναισθήματα, η διαπροσωπική επικοινωνία.» Βέβαια βασική προϋπόθεση για να συμβεί αυτό είναι η απαραίτητη ευαισθητοποίηση και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών αλλά και η προσαρμογή των αναλυτικών προγραμμάτων ώστε να εμπεριέχουν με κάποιο τρόπο το θέμα. Όπως αναφέρει ο Ayalon, (Παπαναστασίου, 2008) η σταδιακή έκθεση στην έννοια του θανάτου μπορεί να βοηθήσει την απορρόφηση του. Κάτι που σημαίνει ότι το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί πρέπει να δρουν πριν συμβεί ένα περιστατικό θανάτου και να έχουν προετοιμάσει κατάλληλα τα παιδιά, ανάλογα βέβαια με την ηλικία τους και με το αναπτυξιακό τους επίπεδο.

Τα παιδιά της πρώτης σχολικής ηλικίας είναι σχεδόν απίθανο να εκφράσουν απορίες σχετικές με το θάνατο, καθώς το θέμα δεν έχει αρχίσει να τα απασχολεί και δεν είναι ακόμα

σε θέση να κατανοήσουν πλήρως την έννοια του θανάτου. Παρ' όλα αυτά οι νηπιαγωγοί θα μπορούσαν να προσεγγίσουν το θέμα με ποικίλους τρόπους. Για παράδειγμα αυτό θα μπορούσε να συμβεί με διάφορες δραστηριότητες που αφορούν τον κύκλο της ζωής ή με την ανάγνωση σχετικών παραμυθιών. Σε κάθε περίπτωση χρειάζεται παιδαγωγική παρέμβαση για την διευκόλυνση της κατανόησης της έννοιας του θανάτου, την έκφραση συναισθημάτων και γενικότερα την εξοικείωση με διάφορες μορφές απώλειας, οι οποίες αποτελούν μέρος της ζωής του ανθρώπου (Νίλσεν, 2005. σσ.109-110).

Αντίστοιχα στις τάξεις του δημοτικού θα πρέπει να υπάρχει συνέχεια σε όλο αυτό το εγχείρημα. Πιθανότατα, τα παιδιά, ειδικά μετά την ηλικία των οκτώ ετών, που πλέον έχουν μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη για τον θάνατο, να αρχίσουν να διατυπώνουν στην τάξη απορίες. Αυτές οι απορίες δεν μπορούν να μείνουν αναπάντητες. Οι εκπαιδευτικοί και όλο το προσωπικό του σχολείου θα πρέπει να μιλήσουν με τα παιδιά και να τους δώσουν τις απαραίτητες πληροφορίες. Ο Robert Stevenson, (όπως αναφέρουν οι Νίλσεν και Παπαδάτου, 1999), δίνει ορισμένες κατευθυντήριες οδηγίες για τους δασκάλους. Πρόκειται για ορισμένες πρακτικές οι οποίες μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως προετοιμασία για εκείνη τη στιγμή που θα προκύψει κάποιος θάνατος στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας. Αρχικά, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να εντοπίσουν αν υπάρχει κάποιος οργανισμός ο οποίος θα μπορεί να βοηθήσει αλλά και οι ίδιοι από την μεριά τους να είναι προετοιμασμένοι σε περίπτωση που έχουν να αντιμετωπίσουν έναν θάνατο στο σχολικό περιβάλλον. Ακόμα, θα πρέπει να βρουν οι εκπαιδευτικοί τρόπους να εντάξουν στο επίσημο πρόγραμμα μαθημάτων απαραίτητες πληροφορίες που πρέπει ο μαθητής να γνωρίζει σχετικά με το θάνατο. Εξίσου σημαντικό όπως αναφέρει ο Stevenson, είναι οι εκπαιδευτικοί να προσπαθήσουν να ενθαρρύνουν τους γονείς να συζητούν με τα παιδιά τους το θέμα. Συμπληρωματικά, η Χατζηχρήστου (Νίλσεν & Παπαδάτου, 1999), αναφέρει πως οι εκπαιδευτικοί μπορούν να χρησιμοποιήσουν διάφορα ερεθίσματα και αφορμές από βιβλία αλλά και από θέματα της επικαιρότητας, τα οποία μπορούν να βοηθήσουν σαν αφορμή για συζήτηση γύρω από τον θάνατο.

Σε περίπτωση τώρα που η σχολική κοινότητα θα πρέπει να στηρίξει ένα παιδί το οποίο πενθεί, ο ρόλος του εκπαιδευτικού αλλά και του συνόλου της κοινότητας είναι πολύ σημαντικός. Η κοινωνική στήριξη έχει ζωτική σημασία καθώς το παιδί αλλά και η οικογένεια του εκτός από τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου έρχονται αντιμέτωποι και με άλλες δευτερογενείς απώλειες. Η ζωή στο σπίτι του παιδιού αλλάζει αν ο θάνατος είναι κάποιου οικογενειακού προσώπου. Ειδικά σε περίπτωση χαμού ενός εκ των δύο γονείς, οι αλλαγές στο σπίτι είναι πολλοί ουσιαστικές και ίσως οι δυνατότητες του γονιού που έμεινε στη ζωή να στηρίξει το παιδί, είναι περιορισμένες.

Έτσι σε αυτό ακριβώς το σημείο το σχολείο μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά. Είναι ίσως το μοναδικό κομμάτι της ζωής του παιδιού το οποίο δεν αλλάζει. Γίνεται με αυτό τον

τρόπο ένα ασφαλές καταφύγιο από τη συναισθηματική φόρτιση και το αρνητικό κλίμα του σπιτιού. Όπως αναφέρει ο Herbert (2004), «...η σχολική ζωή με την προβλέψιμη καθημερινότητα της αποδεικνύεται συνήθως χρήσιμη, καθ' όσον προσφέρει σταθερότητα και ασφάλεια και υποχρεώνει το παιδί να ασχοληθεί με συγκεκριμένες δραστηριότητες που αποσπούν την προσοχή του.»(Herbert, 2004. σ.49). Επομένως το σχολείο και οι εκπαιδευτικοί μπορούν να συμβάλλουν στην στήριξη του παιδιού, παρέχοντας του ένα σταθερό πλαίσιο και ενθαρρύνοντας το να συμμετέχει σε δραστηριότητες στις οποίες συμμετείχε και πριν τον θάνατο του αγαπημένου του προσώπου. Υποστηρίζεται ότι όσο πιο γρήγορα το παιδί επιστρέψει στην καθημερινότητα του, λαμβάνει το μήνυμα της συνέχειας και της σταθερότητας. Στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας το παιδί μπορεί να παραμερίσει για λίγο τον πόνο του και να ξεχνιέται με τις συνηθισμένες για αυτό δραστηριότητες.

Όπως αναφέρει η Παπαδάτου (2008), σε σχετική συνέντευξη στο περιοδικό «Ανοιχτό σχολείο», είναι σημαντικό ο εκπαιδευτικός, όταν ενημερωθεί ότι ένας μαθητής βιώνει την απώλεια, να τον προσεγγίσει, να του πει ότι γνωρίζει τι έχει συμβεί και να προσπαθήσει να κάνει το παιδί να ανοιχτεί και να εκφράσει τα συναισθήματα του. Αυτό είναι και το πρώτο βήμα που πρέπει να γίνει από την μεριά του εκπαιδευτικού. Βέβαια, το παιδί μπορεί να μην θέλει να ανοιχτεί αμέσως, αλλά αρκεί το να γνωρίζει ότι ανά πάσα στιγμή, ο δάσκαλος **του** ή η δασκάλα του είναι στο πλευρό του. Όπως επίσης αναφέρει η Παπαδάτου, δεν πρέπει ο εκπαιδευτικός να περιμένει να εντοπίσει πρώτα κάποια ανησυχητική συμπεριφορά από την πλευρά του παιδιού για να μιλήσει, αλλά είναι αναγκαίο από την στιγμή που γνωρίζει ποια είναι η κατάσταση του παιδιά να επικοινωνήσει μαζί του και να προσπαθήσει με κάθε τρόπο να το στηρίξει. Άλλωστε το πιθανότερο είναι πως το παιδί θα αλλάξει συμπεριφορά αναπόφευκτα, αλλά ο εκπαιδευτικός πρέπει να γνωρίζει και να κατανοήσει ότι οι αντιδράσεις του παιδιού είναι φυσιολογικές. Σύμφωνα με τον Wells (1998), (όπως αναφέρει η Παπαναστασίου, 2008), ο δάσκαλος πρέπει να κάνει το παιδί να αισθανθεί άνετα και να δημιουργήσει ένα καλό κλίμα εμπιστοσύνης, διαφορετικά είναι πολύ πιθανόν το παιδί να αισθανθεί πως δεν έχει κανέναν να στηριχτεί.

Έτσι λοιπόν μετά από αυτό το πρώτο βήμα, ο εκπαιδευτικός μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην στήριξη του παιδιού αλλά και της οικογένειας με διάφορους τρόπους. Αρχικά αυτό μπορεί να συμβεί με το να εκφράσει την λύπη του σε προσωπικό επίπεδο και να δηλώσει τη διαθεσιμότητα του. Ακόμα, μπορεί να συμβάλει με το να διατηρεί πιο συχνές επαφές με το οικογενειακό περιβάλλον, ώστε να υπάρχει ανταλλαγή πληροφοριών και ενημέρωση για την προσαρμογή του παιδιού τόσο στο σχολείο όσο και στο σπίτι. Είναι σημαντικό να ενθαρρύνει το παιδί, όπως ήδη αναφέρθηκε, να συμμετάσχει σε διάφορες σχολικές δραστηριότητες όπως σε γιορτές ή εκδρομές χωρίς να νοιώθει ενοχές για το γεγονός του θανάτου. Εξίσου σημαντικό είναι να έχει μια συνεχή επικοινωνία με το παιδί και να ακούει με κατανόηση και αποδοχή ότι εκείνο λέει αλλά και να μοιράζεται με αυτό τα δικά

του συναισθήματα. Τέλος, είναι αναγκαίο να παρακολουθεί το παιδί με ιδιαίτερη προσοχή, δίνοντας βαρύτητα στις αλλαγές που μπορεί να έχει στη συμπεριφορά του (Καλογεράκη, 2007). Με αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνεται αμέσως πως οι αντιδράσεις και οι εκδηλώσεις του παιδιού, μπορεί να μην είναι φυσιολογικές και το πένθος να μην ακολουθεί μια παραγωγική πορεία. Βέβαια, σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι ο εκπαιδευτικός δεν πρέπει να κάνει περισσότερα από όσα αντέχει και μπορεί ή να προσπαθήσει να πάρει την θέση του ψυχολόγου, αρκεί να κάνει ότι το του επιτρέπει το επάγγελμα του εκπαιδευτικού (Παπαδάτου, 2008).

Όπως αναφέρει ο Herbert (2004), οι εκπαιδευτικοί μπορούν να βοηθήσουν το παιδί, προσφέροντας του χρόνο για να μιλήσει και δημιουργώντας μαζί του μια σταθερή σχέση, η οποία θα κάνει το παιδί να νοιώθει ότι κάποιος το ακούει και το στηρίζει. Επιπροσθέτως, υπογραμμίζει, πως ο εκπαιδευτικός πρέπει να κάνει το παιδί να καταλάβει ότι του αξίζει να είναι φυσιολογικό, όταν νοιώθει απομονωμένο και διαφορετικό. Τέλος, ο εκπαιδευτικός θα μπορούσε να συμβάλλει και με πρακτική υποστήριξη, όπως για παράδειγμα βοηθώντας το παιδί να αντιμετωπίσει μαθησιακές δυσκολίες.

Εκτός, από τον εκπαιδευτικό, υποστηρίζεται από την Παπαδάτου (2008) πως, η αντιμετώπιση ενός παιδιού που πενθεί, δεν είναι υπόθεση μόνο ενός δασκάλου αλλά του συνόλου της σχολικής κοινότητας. Το σύνολο των καθηγητών αλλά και ο σύλλογος γονέων πιθανότατα να μπορέσουν να συμβάλλουν και αυτή στην στήριξη του παιδιού αλλά και της οικογένειας του.

Είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί πως ο ρόλος που αναλαμβάνει να διαδραματίσει ο εκπαιδευτικός είναι πολύ δύσκολος και σύνθετος καθώς θα πρέπει να αντιμετωπίσει τον ίδιο τον μαθητή, την οικογένεια του, τους άλλους μαθητές της τάξης αλλά και τα δικά του προσωπικά συναισθήματα για ένα πολύ ευαίσθητο θέμα (Νιλσεν & Παπαδάτου, 1999). Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι σε κάθε περίπτωση για να είναι σε θέση ο εκπαιδευτικός, να βοηθήσει το παιδί είναι απαραίτητο να γνωρίζει τις φάσεις της διαδικασίας και της διεργασίας του θρήνου στα παιδιά, και όλες τις πιθανές εκδηλώσεις ώστε να τις κατανοήσει και να κρίνει αν είναι φυσιολογικές ή όχι.

Ανησυχητικές εκδηλώσεις και αντιδράσεις του παιδιού

Από μελέτες, επιβεβαιώνεται ότι σύμφωνα με κλινικές παρατηρήσεις, παιδιά τα οποία βιώνουν το θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου, έχουν αυξημένες πιθανότητες να αναπτύξουν ψυχιατρικές διαταραχές και ενδέχεται να βιώσουν σοβαρές ψυχολογικές και κοινωνικές δυσκολίες κατά την παιδική τους ηλικία αλλά και αργότερα κατά την ενήλικη ζωή τους.

Αφού λοιπόν είδαμε πως μπορεί να συμβάλλει το οικογενειακό περιβάλλον του παιδιού αλλά και η σχολική κοινότητα, στην αντιμετώπιση του θανάτου, είναι σημαντικό να

γίνει μια αναφορά στις συμπεριφορές τις οποίες τόσο οι γονείς όσο και οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή, καθώς μπορεί να είναι ανησυχητικές. Σύμφωνα με τους Παπαδάτου, Μαμαντάκη, Παπάζογλου, Ράλλη και Νίλσεν (1999), μερικές μη φυσιολογικές αντιδράσεις του παιδιού που θρηνεί μπορεί να είναι οι ακόλουθες. Τέτοιες αντιδράσεις θα μπορούσαν να είναι η παρατεταμένη απουσία οποιασδήποτε μορφής θρήνου, η παρατεταμένη αποχή από το παιχνίδι και τις σχέσεις με τους συνομηλίκους, οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές και οι επίμονες σκέψεις αυτοκτονίας, τα παρατεταμένα και σοβαρά προβλήματα στην σχολική επίδοση, οι έντονες και παρατεταμένες σωματικές ενοχλήσεις ή συμπτώματα παρόμοια με αυτά που παρουσίαζε στο παρελθόν το άτομο που πέθανε, η πλήρης ταύτιση με τον εκλιπόντα, οι επίμονες κατηγορίες του παιδιού που απευθύνονται προς τον εαυτό του ή άλλους που μπορεί να θεωρεί υπεύθυνους, οι παρατεταμένες διαταραχές στη διατροφή ή τον ύπνο, ή και η άρνηση για το σχολείο. Σε περίπτωση λοιπόν που οι ενήλικες, οι οποίοι έρχονται σε επαφή με το παιδί που θρηνεί, παρατηρήσουν κάποιες από τις παραπάνω αντιδράσεις θα ήταν καλό να απευθυνθούν σε κάποια συμβουλευτική υπηρεσία ή σε κάποιον ειδικό. Τέλος, η Παπαδάτου και συν., υποστηρίζουν πως ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί σε παιδιά τα οποία είχαν ήδη συναισθηματικά, νοητικά προβλήματα ή και προβλήματα συμπεριφοράς, σε παιδιά που έχουν βιώσει και άλλες απώλειες στο παρελθόν αλλά και παιδιά που βιώνουν το θάνατο αγαπημένου προσώπου, ο οποίος έγινε κάτω από τραυματικές συνθήκες, καθώς είναι πιο ευάλωτα σε σχέση με άλλα και είναι πιο πιθανόν να εμφανίσουν ανησυχητικές εκδηλώσεις κατά την διαδικασία του θρήνου.

Συνοψίζοντας, λοιπόν πρέπει να ειπωθεί ότι είναι σημαντικό το παιδί που πενθεί για ένα αγαπημένο του πρόσωπο να βρει βοήθεια κατά τη διάρκεια του θρήνου. Χρειάζεται αγάπη και στοργή για να μπορέσει να ξεπεράσει ένα τόσο στρεσογόνο γεγονός της ζωής του, και αυτή μπορεί να του τη δώσουν άτομα από το οικογενειακό ή το σχολικό του περιβάλλον. Είναι σημαντικό να μάθει όλη την αλήθεια για το θάνατο και να πάρει απαντήσεις στις ερωτήσεις που θέτει, καθώς μόνο έτσι θα μπορέσει να ξεπεράσει την απώλεια.

Οι μελέτες και οι έρευνες που σχετίζονται με τον τρόπο που οι ενήλικες μπορούν να βοηθήσουν το παιδί να ξεπεράσει το θάνατο, δίνουν πολλές και χρήσιμες πληροφορίες. Μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά, στο να βοηθήσουν το άτομο που θα στηρίξει το παιδί σε μια τέτοια δύσκολη στιγμή της ζωής του. Τέλος, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί για ακόμα μια φορά, πως οι ενήλικες είναι αναγκαίο αρχικά να ξεπεράσουν τις προσωπικές τους φοβίες και έχοντας την απαραίτητη ενημέρωση και γνώση για τον τρόπο που μπορούν να βοηθήσουν το παιδί, να επικοινωνήσουν μαζί του και να το στηρίξουν.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά την ολοκλήρωση της παραπάνω παρουσίαση του θέματος, είναι δυνατή, αλλά και απαραίτητη η εξαγωγή ορισμένων συγκεντρωτικών συμπερασμάτων.

Με την σύντομη ιστορική αναδρομή σε προγενέστερες κοινωνίες, που παρουσιάστηκε στην αρχή του θεωρητικού μέρους, εύκολα κανείς διαπιστώνει πως ο θάνατος πάντα αποτελούσε αιτία κοινωνικής αναστάτωσης. Βέβαια, με το πέρασμα των χρόνων και την εξέλιξη της κοινωνίας, παρατηρείται πως ο άνθρωπος προσπάθησε και κατάφερε να εντοπίσει ένα τρόπο, ώστε να επηρεάζεται όσο το δυνατό λιγότερο από ένα τέτοιο φαινόμενο. Έτσι, αν και ο θάνατος αποτελεί μέρος της ανθρώπινης πραγματικότητας, σταδιακά έπαψε να επηρεάζει την καθημερινότητα του ανθρώπου, από καθαρά δική του επιλογή. Αν υποθέσουμε πως εξέλιξη θα θεωρούταν η αποδοχή και η συμφιλίωση με ένα φαινόμενο της ζωής, κάτι τέτοιο δεν έχει συμβεί στην περίπτωση του θανάτου.

Παρ' όλα αυτά ίσως έχει έρθει ο καιρός να αλλάξει αυτή η αντίληψη και η κοινωνία να προσπαθήσει να συμφιλιωθεί και να εξοικειωθεί με αυτό το οικουμενικό, μη αναστρέψιμο και αναπόφευκτο φαινόμενο. Μια τέτοια αλλαγή μπορεί να επιτευχθεί, αν οι ενήλικες αρχίσουν να ενημερώνονται για το θέμα και στη συνέχεια με υπευθυνότητα, αρχίσουν να ενημερώνουν και τα παιδιά για αυτό. Άλλωστε όπως είναι αναγκαίο τα παιδιά να μαθαίνουν τα πάντα για τον κόσμο που ζουν είναι αναγκαίο να μάθουν και για το θάνατο, από τη στιγμή που αυτός αποτελεί μέρος της ζωής. Ένα επιχείρημα για να πειστούν ακόμα και οι πιο διστακτικοί ενήλικες, να συζητήσουν με τα παιδιά τους, αποτελεί το γεγονός ότι τα παιδιά όταν ξέρουν την αλήθεια μπορούν να ξεπεράσουν τα πάντα. Αν από μικρή ηλικία το παιδί αρχίσει να αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου και εξοικειωθεί με αυτήν, αναπόφευκτα θα καταφέρει τόσο να περιορίσει την συναισθηματική φόρτιση που μπορεί να νοιώθει σε σχέση με αυτόν όσο και στο να αναπτύξει τεχνικές για να αντιμετωπίζει το θάνατο. Με αυτόν τον τρόπο ακόμα και αν ένα παιδί βιώσει την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου, με την απαραίτητη στήριξη από το περιβάλλον του θα καταφέρει σταδιακά να ξεπεράσει το θάνατο και να συνεχίσει την ζωή του.

Είναι απαραίτητο να αναφερθεί πως η κατανόηση του τρόπου που το παιδί αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου ανάλογα με τα αναπτυξιακά του χαρακτηριστικά, αποτελεί μια αναγκαία διαδικασία ώστε ο ενήλικος να εντοπίσει τρόπους για να προσεγγίσει το παιδί και να μιλήσει μαζί του για το θάνατο. Οι έρευνες σχετικά με την αντίληψη των παιδιών για το θέμα, δίνουν αρκετές πληροφορίες, αν και αυτές δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν πανάκεια καθώς η αντιληπτική ικανότητα του κάθε παιδιού μπορεί να αναπτύσσεται με διαφορετικό ρυθμό και τρόπο. Βέβαια, κάθε παιδί καταφέρνει σταδιακά να αναπτύξει την έννοια του θανάτου στο σύνολο της και ακριβώς σε αυτό μπορεί να συμβάλλει ο κάθε ενήλικας.

Από την ενότητα που προηγήθηκε και σχετίζεται με την διαδικασία του θρήνου στα παιδιά μπορούμε αρχικά να συμπεράνουμε πως αυτή μπορεί να διαφέρει ουσιαστικά από παιδί σε παιδί. Γεγονός που οφείλεται στους ποικίλους παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν την διαδικασία του θρήνου. Έτσι δεν θα μπορούσε να δοθεί μια συγκεκριμένη «συνταγή» θρήνου. Πρόκειται για μια εξατομικευμένη διαδικασία η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια μόνο θεωρία. Ίσως αυτός να είναι και ο λόγος ύπαρξης πολλών και διαφορετικών προσεγγίσεων, από τη μεριά των θεωρητικών. Παρ' όλα αυτά είναι σημαντικό να αναφερθεί πως οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη διαδικασία του θρήνου των παιδιών μπορούν να δώσουν μια σφαιρική εικόνα και να συμβάλλουν με αυτόν τον τρόπο στην κατάλληλη ενημέρωση των ενηλίκων που πιθανότατα κάποια στιγμή της ζωής του να χρειαστεί να στηρίξουν ένα παιδί που θρηνεί.

Το παιδί που βιώνει την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου λόγω θανάτου, είναι αναγκαίο να διευκολυνθεί κατά τη διαδικασία του θρήνου και σε αυτό μπορεί να βοηθήσει το περιβάλλον του. Για άλλη μια φορά λόγω του ότι το κάθε παιδί αντιλαμβάνεται και αντιδρά διαφορετικά στο πλαίσιο ενός θανάτου, δεν μπορεί να δοθεί ένας και μόνο τρόπος αντιμετώπισης, σαν οδηγός. Όμως από την συνεχή έρευνα του θέματος και των θεωριών που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς, δίνονται στους ενήλικες ορισμένες κατευθυντήριες γραμμές για να βοηθήσουν το παιδί που θρηνεί να ξεπεράσει το θάνατο. Εύκολα κανείς μπορεί να διακρίνει πως αυτές, βασίζονται τόσο στον τρόπο που το παιδί μπορεί να αντιλαμβάνεται την έννοια ανάλογα με το αναπτυξιακό επίπεδο στο οποίο βρίσκεται όσο και με τις πιθανές εκδηλώσεις του θρήνου. Έχει άλλωστε ήδη υπογραμμιστεί πως βάση της αντιμετώπισης αποτελούν αυτές οι δύο πολύ βασικές παράμετροι.

Πιο συγκεκριμένα για να μπορέσει ένας ενήλικας να βοηθήσει το παιδί που θρηνεί είναι αρχικά αναγκαίο να έχει κάποιες βασικές γνώσεις για τον τρόπο που θα πρέπει να χειριστεί την κατάσταση. Το παιδί θα πρέπει να ενημερωθεί άμεσα για το συμβάν και ο ενήλικος που θα το ενημερώσει οφείλει να πει όλη την αλήθεια, καθώς η απόκρυψη της μπορεί να δημιουργήσει επιπλέον προβλήματα στο παιδί.. Επιπλέον, μετά από την μελέτη της βιβλιογραφίας εύκολα κανείς συμπεραίνει πως μετά το θάνατο ενός κοντινού προσώπου ενός παιδιού, δημιουργούνται σε αυτό ορισμένες βασικές ανάγκες, οι οποίες πρέπει να καλυφθούν. Το παιδί θα πρέπει να παρακινηθεί για να εκφράσει τα συναισθήματα και τις σκέψεις του, αλλά και να νοιώσει πως έχει την αμέριστη κατανόηση και συμπαράσταση των ενηλίκων του περιβάλλοντος του. Αυτό σημαίνει πως οι ενήλικες θα πρέπει να δημιουργήσουν ένα κλίμα εμπιστοσύνης και να προσεγγίσουν το παιδί ώστε αυτό με τη σειρά του να εξωτερικεύσει τα συναισθήματα του.

Σε αυτή τη διαδικασία μπορεί να συμβάλει λοιπόν, τόσο το οικογενειακό περιβάλλον όσο και η σχολική κοινότητα, εφόσον το παιδί έχει αρχίσει τη σχολική του ζωή. Είναι κατανοητό, ότι αν το άτομο που απεβίωσε ανήκε στο οικογενειακό περιβάλλον του

παιδιού, οι γονείς του οι οποίοι πιθανότατα να είναι οι πρώτοι στους οποίους θα στραφεί, ίσως να μην μπορούν να αντεπεξέλθουν ώστε να ικανοποιήσουν τις ανάγκες του. Βέβαια, παρά τον δικό τους πόνο, έχουν την υποχρέωση να στηρίζουν το παιδί. Οι τρόποι που μπορούν να το κάνουν αυτό αναφέρονται αναλυτικά στην ενότητα της αντιμετώπισης που έχει προηγηθεί.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφερθούν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τη συμβολή του σχολείου. Όπως αναφέρεται είναι το μόνο μέρος στην ζωή του παιδιού το οποίο δεν αλλάζει και δεν επηρεάζεται από τον θάνατο, αν φυσικά αυτός δεν έχει επέλθει σε κάποιο άτομο που ανήκει στην σχολική κοινότητα. Έτσι, στο σχολείο το παιδί μπορεί εύκολα να ξεχάσει για λίγο ότι έχει συμβεί και επανέλθει σε καθημερινές καταστάσεις, τις οποίες βιώνει και πριν το θάνατο του αγαπημένου του προσώπου. Στην ουσία θα μπορούσε κανείς να πει πως το παιδί που θρηνεί, βλέπει το σχολικό περιβάλλον σαν ένα καταφύγιο. Εκεί το παιδί με την βοήθεια φυσικά των εκπαιδευτικών, μπορεί να συζητήσει για το θάνατο, να εκφράσει τα συναισθήματά του, να λύσει απορίες οι οποίες μπορεί να του έχουν δημιουργηθεί. Σαφώς βασική προϋπόθεση για να συμβεί αυτό αποτελεί αφενός η προσέγγιση του παιδιού από τον εκπαιδευτικό και αφετέρου η κατάλληλη κατάρτιση του εκπαιδευτικού, ώστε να μπορέσει να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά σε μια τέτοια κατάσταση.

Επιπροσθέτως, εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε πως είναι αναγκαίο για τους ενήλικες να γνωρίζουν τόσο τις φυσιολογικές αντιδράσεις και εκδηλώσεις του παιδιού που χάνει κάποιον που αγαπά λόγω θανάτου, όσο και τις ανησυχητικές εκδηλώσεις που μπορεί να παρουσιάσει. Κι αυτό γιατί ο ενήλικας που θα παρατηρεί το παιδί πρέπει να είναι σε θέση να καταλάβει πως η διαδικασία του θρήνου δεν κυλάει ομαλά και αν χρειαστεί να απευθυνθεί σε κάποιο ειδικό για να βοηθήσει το παιδί να ξεπεράσει το θάνατο. Πρόκειται για ένα πολύ σοβαρό ζήτημα το οποίο είναι αναγκαίο να αντιμετωπιστεί με υπευθυνότητα.

Κλείνοντας, λοιπόν το θεωρητικό μέρος της παρούσας εργασίας είναι απαραίτητο να τονιστεί για άλλη μια φορά πως όσες έρευνες και αν γίνονται για το συγκεκριμένο θέμα, και όσες θεωρίες αν προκύπτουν από αυτές, είναι αναγκαίο πάντα να συνυπολογίζεται πως κάθε παιδί αποτελεί μια ξεχωριστή και μοναδική προσωπικότητα. Αυτό σημαίνει πως μπορεί τόσο να αντιλαμβάνεται την έννοια του θανάτου διαφορετικά από άλλα παιδιά όσο και να αντιδρά σε αυτόν με πολύ διαφορετικό τρόπο. Αναπόφευκτα λοιπόν οι ενήλικες που έρχονται σε επαφή με παιδιά είναι αναγκαίο να έχουν την απαραίτητη ενημέρωση και κατάρτιση, η οποία δεν μπορεί παρά να είναι πολυδιάστατη, ειδικά όσον αφορά το θέμα του θανάτου.

B' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δεν υπάρχει λαός που να μην έχει παραμύθια, ούτε υπάρχει εποχή και πολιτισμοί που να μην έχουν αναδείξει τα δικά τους. Αν και αυτά έχουν δεχτεί έντονη κριτική από μελετητές, εξακολουθούν να είναι ένα από τα κυριότερα αναγνώσματα με τα οποία τα παιδιά έρχονται σε επαφή (Κανατσούλη, 2007). Όπως αναφέρει η Αναστασιάδου, η αξία του παραμυθιού είναι διαχρονική, καθώς τα παιδιά εξακολουθούν να αρέσκονται και να μαγεύονται από αυτά.

Αν και βασικός σκοπός του παραμυθιού είναι να τέρψει, να διεγείρει τη φαντασία και να αναπτύξει τη κριτική ικανότητα του παιδιού, η αξία του είναι πολυδιάστατη. Έτσι τα παραμύθια κεντρίζουν το ενδιαφέρον του παιδιού, το διασκεδάζουν, ξυπνούν την περιέργειά του, συμβάλλουν στην ανάπτυξη της νόησής του και βοηθούν να ξεκαθαρίσει τις προσδοκίες του. Επιπροσθέτως, βοηθούν το παιδί να αναγνωρίσει πλήρως τις δυσκολίες του και του υποδεικνύουν λύσεις σε προβλήματα που μπορεί να το αναστατώνουν (Φανφανή, 2003).

Επιπλέον, η αξία του παραμυθιού ως λογοτεχνικό είδος, έρχεται στο επίκεντρο των συζητήσεων και με τις προτάσεις εφαρμογής του ΔΕΠΠΣ, καθώς αποδεικνύεται εκτός των άλλων και η χρησιμότητά του ως μέσο απόκτησης γνώσης και εμπειρίας μέσω της διαθεματικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού αποτελεί η χρήση παραμυθιών, στο νηπιαγωγείο τόσο για τον εμπλουτισμό των γνώσεων των παιδιών, καθώς μέσα από τα παραμύθια μπορούν να γνωρίσουν σύνθετες έννοιες, όσο και για τη γλωσσική καλλιέργεια των παιδιών και την ενδυνάμωση της σκέψης τους.

Συνδέοντας τώρα τα παραμύθια με την θεματική της παρούσας εργασίας, είναι πιθανόν αυτά να μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά αφενός να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου και αφετέρου να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση ενός θανάτου κάποιου αγαπημένου προσώπου του παιδιού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Baum, (2007) τα παραμύθια αποτελούν ένα καλό μέσο για να έρθουν τα παιδιά αντιμέτωπα με συγκεκριμένα θέματα, όπως αυτό του θανάτου. Επίσης σύμφωνα με την Καμπέρη (όπως αναφέρει η Νίλσεν, Μ., 2005.), μια από τις τεχνικές που μπορούν να βοηθήσουν τον εκπαιδευτικό να παρέμβει ώστε να διευκολύνει τα παιδιά να εξοικειωθούν με την έννοια του θανάτου, είναι τα παραμύθια. Αντίστοιχα σε περίπτωση που κάποιο παιδί χάσει κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο, η ανάγνωση ενός παραμυθιού με το συγκεκριμένο θέμα μπορεί να βοηθήσει το παιδί να αντιμετωπίσει το θάνατο. Ένας τρόπος για να συμβεί αυτό είναι αν δοθεί στο παιδί η δυνατότητα να συνδέσει την ιστορία του βιβλίου με τα δικά του αισθήματα και με τη δική του ζωή (Baum, 2007).

Ιστορικά, όπως αναφέρει σε σχετικό άρθρο η Πέκτου, ο θάνατος άρχισε να αποτελεί θέμα της παιδικής λογοτεχνίας από τον 18^ο αιώνα, όπου πολλά παραμύθια με σκοπό να εξοικειώσουν τα παιδιά με το θάνατο είχαν μη ευτυχές τέλος. Επίσης πολλά ήταν τα παραμύθια τα οποία χρησιμοποιούσαν το θάνατο σαν τιμωρία. Στην πορεία όμως κυρίως

κατά τον 20^ο αιώνα μέχρι και το 1970, κάθε τι σχετικό με το θάνατο απομακρύνεται από την παιδική λογοτεχνία. Με τις νέες όμως τάσεις στην παιδική λογοτεχνία από το 1970-1980, αρχίζουν να δημοσιεύονται και αρκετά μυθιστορήματα για παιδιά που εστιάζουν από άποψη θεματική στην επώδυνη περίοδο πριν και μετά το θάνατο αγαπημένων προσώπων, προκειμένου να φέρουν τα παιδιά σε επαφή με γεγονότα θανάτου που έχουν ήδη γνωρίσει ή ενδέχεται να βιώσουν(Πέτκου, 2008). Όσον αφορά τώρα την ελληνική παιδική λογοτεχνία ο θάνατος κάνει την πρώτη του εμφάνιση σαν θέμα σε ιστορικά μυθιστορήματα της Π. Δέλτα και άλλων γυναικών συγγραφέων κατά την περίοδο των πρώτων δεκαετιών του 20ου αι..

Μετά λοιπόν από αυτή την σύντομη εισαγωγή, ακολουθεί η έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε παραμύθια, τα οποία έχουν ως κεντρικό θέμα το θάνατο και απευθύνονται σε παιδιά. Αρχικά, ακολουθεί μια ενότητα στην οποία γίνεται μια πλήρης αναφορά στη μεθοδολογία της συγκεκριμένης έρευνας και στην συνέχεια ακολουθεί η ανάλυση του περιεχομένου των παραμυθιών που επιλέχτηκαν για την εξαγωγή της. Τέλος, μετά και την ολοκλήρωση της ανάλυσης περιεχομένου και της καταγραφής των συνολικών αποτελεσμάτων, παραθέτονται τα συμπεράσματα που εξάγονται από την έρευνα.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπός της έρευνας

Σκοπός λοιπόν της παρούσας έρευνας είναι να εξεταστεί κατά πόσο τα παραμύθια, που έχουν ως κεντρικό τους θέμα το θάνατο, μπορούν να συμβάλλουν τόσο στο να βοηθήσουν ένα παιδί που βιώνει την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου λόγω θανάτου, όσο στο και αν αυτά μπορούν να συμβάλλουν στην εξοικείωση των παιδιών με την έννοια του θανάτου. Επιπλέον, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και θα πρέπει εξίσου να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο τα παραμύθια μπορούν να συμβάλλουν, καθώς και το αν συμβαδίζουν με τις σύγχρονες μελέτες που σχετίζονται με το θέμα.

Ερευνητικά ερωτήματα

Έτσι, τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα τα οποία θα πρέπει να απαντηθούν είναι τα εξής:

- Μπορούν τα παραμύθια να συμβάλλουν στην εξοικείωση του παιδιού με το φαινόμενο του θανάτου;
- Μπορούν τα παραμύθια, να βοηθήσουν ένα παιδί να ξεπεράσει το χαμό ενός αγαπημένου τους προσώπου;
- Πως αποτυπώνεται το θέμα του θανάτου στα παραμύθια που έχουν αυτό ως κεντρικό θέμα;
- Συμβαδίζει ο τρόπος παρουσίασης του θέματος με τις σύγχρονες μελέτες, που εξετάζουν το αντίστοιχο θέμα «παιδί και θάνατος»;
- Με ποιο τρόπο μπορούν τα παραμύθια να βοηθήσουν το παιδί που θρηνεί να ξεπεράσει το θάνατο του αγαπημένου του προσώπου;

Ερευνητικές υποθέσεις

Από την παραπάνω εισαγωγή γίνεται εύκολα κατανοητό, πως ο θάνατος σαν θέμα στην παιδική λογοτεχνία υπάρχει εδώ και χρόνια, καθώς και ότι σταδιακά εξελίσσεται ο τρόπος με τον οποίο το θέμα αποτυπώνεται στα παραμύθια. Παράλληλα, οι έρευνες σε σχέση με τον τρόπο που το παιδί πρέπει να αντιμετωπίζεται σχετικά με το φαινόμενο του θανάτου, αυξάνονται συνεχώς, με αποτέλεσμα τα συμπεράσματα που εξάγονται από αυτές, να δίνουν σημαντικές πληροφορίες στους ενήλικες, εκπαιδευτικούς και γονείς. Αν λοιπόν συνυπολογιστούν αυτές οι δύο παράμετροι, είναι πολύ πιθανόν τα σύγχρονα παραμύθια με θέμα το θάνατο, να μπορούν όντως να συμβάλλουν ουσιαστικά. Τέλος, λόγω του ότι οι σύγχρονοι συγγραφείς παραμυθιών, όταν ασχολούνται με ένα συγκεκριμένο θέμα, συνηθίζεται να ενημερώνονται και να πληροφορούνται για αυτό προτού ξεκινήσουν τη

συγγραφή, είναι πιθανόν ο τρόπος με τον οποίο τα θέματα του θανάτου θα αποτυπώνεται στα παραμύθια να συμβαδίζει με τα συμπεράσματα των σχετικών με το θέμα ερευνών.

Δείγμα

Η παρούσα έρευνα είναι μια έρευνα σε παραμύθια, με τον θάνατο να αποτελεί το κεντρικό τους θέμα. Ιδιαίτερα στην σύγχρονη παιδική λογοτεχνία, τα βιβλία, και ειδικά τα παραμύθια με το συγκεκριμένο θέμα είναι αρκετά τόσο στην ελληνική όσο και στην ξενόγλωσση παιδική λογοτεχνία. Για την πραγματοποίηση της παρούσας έρευνας επιλέχθηκε ένα δείγμα από το σύνολο των παραμυθιών. Συγκεκριμένα επιλέχτηκαν δέκα παραμύθια. Οι τίτλοι και οι συγγραφείς των παραμυθιών, που αποτελούν το δείγμα της έρευνας αναφέρονται στον πίνακα που ακολουθεί, ενώ στο τέλος της εργασίας, στην βιβλιογραφία, αναφέρονται όλα τα παραμύθια με τα πλήρη στοιχεία τους (συγγραφέας, τίτλος, χρονολογία, έκδοση).

	Τίτλος	Συγγραφέας
1	Αντίο, Ποντικούλη	Robie H. Harris
2	Αν τ' αγαπάς ξανάρχονται	Νευροκοπλή Βασιλική
3	Η Μίλι, η Μόλι και οι σπόροι του Τζίμι	Gill Pittar
4	Λίβ	Πυρπάσου Έφη
5	Ο παππούς του Ρόκο	Ζορμπά- Ραμμοπούλου Βησσαρία
6	Ο παππούς πετάει	Λάουμπε Ζίγκριντ
7	Παπού θα σε θυμάμαι για πάντα	Ann De Bode & Rien Broere
8	Τα δώρα του κυρ- Μενέλαου	Susan Varley
9	Το λουλουδόπαιδο	Λότη Ανδρουτσοπούλου- Πέτροβιτς
10	Gentle willow	Joyce C. Mills

Πίνακας 1 Δείγμα Παραμυθιών

Διαδικασία

Σε αυτό λοιπόν το σημείο είναι απαραίτητο να γίνει μια αναφορά στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε η παρούσα έρευνα. Μετά λοιπόν τη συλλογή των παραπάνω παραμυθιών, άρχισε η ανάλυση του περιεχομένου τους. Βασικοί άξονες για τη μελέτη των παραμυθιών αποτελούν τα ερευνητικά ερωτήματα καθώς και ο σκοπός της έρευνας. Έτσι στη συνέχεια ακολουθεί αρχικά, η ανάλυση του περιεχομένου των παραμυθιών. Πιο

συγκεκριμένα, αναφέρεται ξεχωριστά το κάθε παραμύθι και αφού πρώτα καταγραφεί η περίληψη αυτού, καθώς και ορισμένα σημαντικά στοιχεία, γίνεται μια πρώτη προσπάθεια να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα. Επιπροσθέτως, στην ενότητα «ανάλυση του περιεχομένου», αναλύεται και καταγράφεται ο τρόπος που τα παραμύθια μπορούν να συμβάλλουν, αλλά και αν αυτά συμβαδίζουν με τις σχετικές με το θέμα μελέτες. Αφού παρουσιαστεί κι εξεταστεί το κάθε παραμύθι ξεχωριστά στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται τα συνολικά αποτελέσματα της έρευνας. Τέλος, ακολουθούν ορισμένα συμπεράσματα για το σύνολο των παραμυθιών που αποτελούν το δείγμα της έρευνας και δίνονται απαντήσεις για όλα τα ερευνητικά ερωτήματα.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

Σε ένα πρώτο στάδιο, θα αναλυθεί σε αυτό το σημείο ένα προς ένα παραμύθι ξεχωριστά. Αρχικά, λοιπόν, αναφέρεται ο τίτλος του παραμυθιού και η περίληψη του και στη συνέχεια γίνεται μια αναλυτική αναφορά στον τρόπο με τον οποίο τα παραμύθια παρουσιάζουν το θέμα του θανάτου. Τέλος, γίνεται μια πρώτη προσπάθεια εξαγωγής ορισμένων συμπερασμάτων για κάθε παραμύθι ξεχωριστά.

Αντίο Ποντικούλη

Το συγκεκριμένο παραμύθι έχει σαν κεντρικό ήρωα ένα μικρό παιδί το οποίο έχει για κατοικίδιο ένα ποντίκι. Ένα πρωινό, το ποντίκι πεθαίνει και το παιδί σταδιακά στην εξέλιξη της ιστορίας προσπαθεί αρχικά να καταλάβει τι έχει συμβεί και στην συνέχεια να ξεπεράσει το χαμό του κατοικίδιου του. Βασικούς χαρακτήρες του παραμυθιού αποτελούν και οι γονείς του παιδιού, οι οποίοι προσπαθούν να το βοηθήσουν.

Αρχικά το παιδί δεν μπορεί να καταλάβει τι έχει συμβεί και πιστεύει πως το ποντίκι απλά κοιμάται. Τότε όμως ο πατέρας του παιδιού του εξηγεί αμέσως πως το κατοικίδιο του πέθανε. Αρχικά το παιδί αρνείται να πιστέψει τι έχει συμβεί. Οι γονείς του δείχνουν την λύπη τους και αγκαλιάζουν το παιδί για να του δείξουν πως είναι δίπλα του. Στη συνέχεια το παιδί θυμώνει με το νεκρό ποντίκι, αλλά στην πορεία εκφράζει την λύπη του. Επιπλέον, απορεί και αναζητεί μια εξήγηση, έναν λόγο που μπορεί επέφερε το θάνατο. Στη συνέχεια, το παιδί αποφασίζει να θάψει το κατοικίδιο και του φτιάχνει ένα κουτί το οποίο διακοσμεί, με διάφορα ενθύμια. Οι τελετουργίες ολοκληρώνονται με την κηδεία του ζώου. Το παιδί στο τέλος αποδέχεται τον χαμό του ποντικιού.

Στο συγκεκριμένο παραμύθι ο θάνατος παρουσιάζεται σαν ένα γεγονός το οποίο μπορεί να οφείλεται στα γεράματα. Ο τρόπος που ο γονιός εξηγεί στο παιδί τι έχει συμβεί είναι ορθός καθώς, χρησιμοποιεί σωστές λέξεις όπως τη λέξη «πέθανε», και ενημερώνει το παιδί αμέσως. Ιδιαίτερη έμφαση δίνετε στα στάδια από τα οποία το παιδί περνάει. Πιο συγκεκριμένα φαίνεται ότι το παιδί περνάει από το στάδιο της άρνησης, του θυμού, της λύπης και καταλήγει στο στάδιο της αποδοχής. Επιπλέον, το παραμύθι εστιάζει και στις τελετουργίες, στις οποίες το παιδί συμμετέχει, καθώς αυτό κάνει τις απαραίτητες προετοιμασίες. Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να αναφερθεί, πως συμβάλλει ουσιαστικά η εικονογράφηση του βιβλίου καθώς αυτή υποστηρίζει το κείμενο, και το αποδίδει πιστά.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το παραμύθι συνδέεται με το θεωρητικό μέρος και αυτό φαίνεται από την ορθή χρήση των λέξεων, την άμεση ενημέρωση του ήρωα της ιστορίας, αλλά και από τα στάδια που αυτός περνάει. Με την παρουσία των σταδίων, το παιδί αναγνώστης μπορεί να καταλάβει πως τα συναισθήματα του είναι φυσιολογικά και ότι δεν

είναι το μόνο αυτό που νοιώθει έτσι. Επιπλέον, το παραμύθι μπορεί να παροτρύνει το παιδί-αναγνώστη, να εκφράσει τα συναισθήματα του, αλλά και τις απορίες του. Βλέποντας, πως το παιδί τις ιστορίας έχει την αμέριστη συμπαράσταση των γονιών του, αντίστοιχα και το παιδί που θα διαβάσει την ιστορία, καταλαβαίνει πως οι γονείς του είναι σε θέση να το βοηθήσουν και ότι μπορεί να στραφεί σε αυτούς, για να του λύσουν απορίες, αλλά και για να του συμπαρασταθούν. Τέλος, το παραμύθι, δίνει μια αισιόδοξη νότα καθώς το παιδί στο τέλος, παρά τη λύπη του αποδέχεται το θάνατο και ελπίζει πως κάποια στιγμή όλα θα γίνουν όπως πριν, χωρίς βέβαια το αγαπημένο του κατοικίδιο.

Το συγκεκριμένο λοιπόν παραμύθι μπορεί να βοηθήσει το παιδί να αντιμετωπίσει το θάνατο. Επιπλέον, μπορεί να βοηθήσει παιδιά το οποία δεν βιώνουν την απώλεια κάποιου αγαπημένου τους προσώπου να μάθουν για τον θάνατο, και να συμφιλωθούν με αυτόν. Αυτό μπορεί να συμβεί καθώς το παιδί μπορεί διαβάζοντας την ιστορία να δει τον εαυτό του στον μικρό ήρωα. Ο τρόπος που το παραμύθι παρουσιάζει το θέμα συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με το θάνατο, διαφαίνεται ότι ο συγγραφέας έχει πραγματικά ασχοληθεί με το θέμα. Παρατηρείται λοιπόν πως το συγκεκριμένο παραμύθι, απαντά θετικά στα ερευνητικά ερωτήματα και δείχνει πως μάλλον τα παραμύθια μπορούν να βοηθήσουν το παιδί τόσο στο να εξοικειωθεί με την έννοια του θανάτου, όσο και να βοηθήσουν το παιδί που θρηνεί να αντιμετωπίσει το θάνατο.

Αν τα' αγαπός ξανάργονται

Το παραμύθι, ξεκινάει με μια συζήτηση μεταξύ των δυο ηρώων τις ιστορίας, την γιαγιά και το εγγόνι της. Στη συζήτηση αυτή το παιδί θέτει ερωτήματα και η γιαγιά απαντά σε αυτά. Η συζήτηση τους έχει σαν θέμα «όλα όσα φεύγουν», και καταλήγει στο ότι το μόνο που δε φεύγει είναι η αγάπη. Κάποια στιγμή όμως η γιαγιά της ιστορίας «φεύγει»- πεθαίνει, και ο φόβος του παιδιού γίνεται πραγματικότητα. Το παιδί του παραμυθιού μεγαλώνει περιμένοντας να ξανασυναντήσει τη γιαγιά. Αυτό συμβαίνει όταν το παιδί γεράσει με τη σειρά του και πρέπει και αυτό να «φύγει».

Στο συγκεκριμένο λοιπόν παραμύθι, βασικό στοιχείο αποτελεί το γεγονός πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος, καθώς αναφέρεται χαρακτηριστικά πως τίποτα δε μένει για πάντα. Επιπλέον αναφέρεται πως όλα γυρίζουν, αλλά μάλλον γυρίζουν σαν ανάμνηση, λόγω της αγάπης. Παρατηρείται, πως σε όλο το κείμενο, δεν χρησιμοποιούνται λέξεις όπως «θάνατος» ή «πέθανε», αλλά η λέξη «έφυγε». Σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο η χρήση λέξεων με διπλή σημασία μπορεί να μπερδέψουν τα παιδιά, και να περιπλέξουν την όλη κατάσταση. Είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το παιδί έχει απορίες και τις εκφράζει. Με αυτόν τον τρόπο το παιδί-αναγνώστης παροτρύνεται να κάνει ερωτήσεις σε ενήλικους με σκοπό να λύσει τις απορίες του.

Σε γενικές γραμμές, το παραμύθι παρουσιάζει πως ο θάνατος είναι ένα φαινόμενο, αναπόφευκτο και οικουμενικό, κάτι το οποίο το παιδί πρέπει να κατανοήσει. Επιπλέον, δίνει μια ελπίδα, καθώς εστιάζει ιδιαίτερα στην μεταθανάτια ζωή. Από μια άλλη όμως οπτική γωνία είναι πιθανόν να μπερδέψει τον αναγνώστη καθώς παρουσιάζει το θέμα χωρίς να χρησιμοποιεί ξεκάθαρες λέξεις και δεν παρουσιάζει έντονα το ότι ο θάνατος είναι κάτι μη αναστρέψιμο.

Έτσι, αν και μπορεί να παρουσιάσει μια πλευρά του θανάτου και να βοηθήσει το παιδί να καταλάβει δύο πολύ βασικά στοιχεία αυτού, αυτό της οικουμενικότητας και το αναπόφευκτο, δεν παρουσιάζει το μη αναστρέψιμο. Αυτό θα είχε σαν αποτέλεσμα το παιδί να μην κατανοήσει πλήρως την έννοια του θανάτου. Παρατηρείται λοιπόν πως το παραμύθι συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο εν μέρει. Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως, εξαιτίας του ότι το παραμύθι δεν εστιάζει στην διαδικασία του θρήνου, είναι πιθανό να μη μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί που πενθεί.

Η Μίλι, η Μόλι και οι σπόροι του Τζίμι

Η ιστορία εκτυλίσσεται σε ένα σχολείο. Ένας από τους μαθητές της τάξης απουσιάζει για αρκετό χρονικό διάστημα. Όλοι συγκλονίζονται όταν μαθαίνουν ότι ο συμμαθητής τους πέθανε. Τα παιδιά και η δασκάλα προσπαθούν να ξεπεράσουν το θάνατο και να διατηρήσουν την ανάμνηση του Τζίμι.

Αρχικά όλοι στο σχολείο ανησυχούν για το τι μπορεί να έχει συμβεί. Η δασκάλα αμέσως μόλις μάθει τι έχει συμβεί μεταφέρει στα παιδιά το δυσάρεστο γεγονός και δείχνει στα παιδιά πόσο λυπημένη είναι. Όλοι παρουσιάζονται να μην έχουν όρεξη για τίποτα. Τα παιδιά στην προσπάθειά τους να κρατήσουν την ανάμνηση του συμμαθητή του, ζητούν από την δασκάλα να μην πάρει το θρανίο από την τάξη και μοιράζονται με αυτή τα συναισθήματα τους. Όταν κάποια στιγμή νοιώθουν καλύτερα, το θρανίο του Τζίμι απομακρύνεται από την τάξη. Για να διατηρήσουν τα παιδιά την ανάμνηση του παιδιού που πέθανε, φυτεύουν στην αυλή του σχολείου, του σπόρους του Τζίμι και περιμένουν μέχρι που ένα λουλούδι φυτρώνει, για να θυμούνται όλοι τον φίλο τους.

Το παραμύθι αναφέρεται σε έναν απρόσμενο θάνατο στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ενημέρωση των παιδιών γίνεται άμεσα και με την χρήση σωστών εκφράσεων. Φαίνεται ότι και η δασκάλα λυπάται όσο και τα παιδιά, καθώς και ότι προσπαθεί παρά τη λύπη της να στηρίξει τα παιδιά και να σταθεί στο πλευρό τους. Όλοι στην ιστορία εκφράζουν τα συναισθήματα τους και συζητούν για το νεκρό. Βασικό στοιχείο του παραμυθιού αποτελεί η διατήρηση της ανάμνησης τόσο με το θρανίο του παιδιού που πέθανε όσο και με τους σπόρους που φυτεύτηκαν στην αυλή του σχολείου.

Με το συγκεκριμένο παραμύθι τα παιδιά μπορούν να ενθαρρυνθούν να εκφράσουν τα συναισθήματα τους, αλλά προσφέρονται και τρόποι ώστε να διατηρήσουν την ανάμνηση του νεκρού. Επιπλέον παρατηρείται πως υπάρχει σύνδεση με το θεωρητικό πλαίσιο καθώς στο παραμύθι γίνεται ότι ακριβώς θα έπρεπε να συμβεί και στην πραγματικότητα. Μπορεί να συμβάλλει σε σημαντικό βαθμό στην αντιμετώπιση ενός αντίστοιχου θανάτου. Τέλος, μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να συμφιλιωθούν με το θάνατο αλλά και να εξοικειωθούν με την έννοια αυτού.

Λίβ

Το παραμύθι Λίβ, έχει σα θέμα την απώλεια που βιώνει μια λιβελούλα, λόγω του θανάτου της μητέρας της. Η ηρωίδα του παραμυθιού δεν ενημερώνεται άμεσα για το θάνατο και στη συνέχεια η ενημέρωση για αυτόν δεν είναι ουσιαστική. Έτσι η Λίβ, δεν πείθεται και αρχίζει ένα ψάχνει παντού να βρει τη μαμά της. Στη διαδρομή καταλαβαίνει πως η μαμά της πέθανε αλλά είναι παντού γύρω της, καθώς η ψυχή της είναι στο δάσος.

Αρχικά, ο πατέρας της και η θεία της λένε στη Λίβ, πως η μητέρα της πήγε ταξίδι, μετά ότι δε θα έρθει ποτέ και στη συνέχεια ότι θα είναι πάντα κοντά της. Στο σχολείο της είπαν πως η μαμά της πέθανε. Η Λίβ, αρχικά αρνήθηκε να πιστέψει όσο της έλεγαν. Στην συνέχεια, αφού πρώτα απομονώθηκε, ένοιωθε θυμό και ενοχές. Αργότερα επέρριπτε ευθύνες και στο μπαμπά της, αν και της εξήγησαν πως δεν φταίει κανείς για ότι έχει συμβεί. Η άρνηση όμως επέμενε και έτσι άρχισε ένα ταξίδι αναζήτησης, για να βρει τη μαμά της. Μέσα από την περιπλάνηση κατάλαβε τι είχε συμβεί και κατάφερε μέσα από το ταξίδι να πετάξει, κάτι που σηματοδοτεί μια νέα αρχή.

Αν και στο συγκεκριμένο παραμύθι ο τρόπος που το «παιδί», ενημερώνεται δε συνάδει με τον τρόπο που αυτό θα έπρεπε να συμβεί στη πραγματικότητα, παρατηρείται ότι αυτό μάλλον γίνεται στοχευόμενα. Στην ιστορία είναι εμφανή, κάποια από τα στάδια της διαδικασίας του θρήνου, όπως η άρνηση, ο θυμός, η λύπη, οι ενοχές, η απομόνωση, η αναζήτηση αλλά και η αποδοχή. Τέλος, είναι σημαντικό το ότι στο τέλος του παραμυθιού, εκφράζεται έντονα η ελπίδα αλλά και η νέα αρχή.

Με την παρουσία των σταδίων, το παιδί αναγνώστης μπορεί να καταλάβει πως τα συναισθήματα του είναι φυσιολογικά και ότι δεν είναι το μόνο που νοιώθει έτσι. Επίσης, το παιδί μπορεί να καταλάβει ότι ακόμα και να αναζητεί το άτομο που χάθηκε είναι φυσιολογικό. Το τέλος του παραμυθιού είναι αισιόδοξο, κάτι που μπορεί να ανακουφίσει το παιδί που διαβάζει την ιστορία. Τέλος, όσον αφορά τη μη ορθή ενημέρωση της Λίβ, από τους ενήλικες που πρέπει να τη στηρίζουν ίσως να αποτελεί ένα μάθημα για τους ενήλικες, καθώς μέσα από αυτό μπορούν να κατανοήσουν πως με το να αποκρύψουν την αλήθεια από τα

παιδιά το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να δυσκολέψουν το παιδί να καταλάβει τι ακριβώς έχει συμβεί, ώστε στη συνέχεια να ξεπεράσει το θάνατο.

Συνοψίζοντας λοιπόν, το παραμύθι μπορεί να συμβάλλει τόσο στο να βοηθήσει τα παιδιά να εξοικειωθούν με την έννοια του θανάτου, όσο και να τα βοηθήσει να ξεπεράσουν ένα θάνατο. Επιπλέον, τα παιδιά- αναγνώστες μπορούν να καταλάβουν πόσο δύσκολο είναι για τους ενήλικες να μιλήσουν για το θάνατο, και να εξοικειωθούν με τον τρόπο που αυτοί μιλούν για το θάνατο. Γενικότερα, το παραμύθι ενθαρρύνει τα παιδιά να εκφράσουν τα συναισθήματα τους όποια και αν είναι αυτά.

Ο παππούς του Ρόκο

Πρωταγωνιστής του παραμυθιού είναι ένα μικρό παιδί ο Ρόκο. Ο παππούς του αρρωσταίνει και μεταφέρεται στο νοσοκομείο, όπου και πεθαίνει. Αφού το παιδί ενημερωθεί, αρχίζουν οι απαραίτητες τελετουργίες στις οποίες το παιδί συμμετέχει. Έτσι το παιδί προσπαθεί να καταλάβει τι έχει συμβεί και στο τέλος ξεπερνάει το θάνατο.

Πιο συγκεκριμένα, όταν ο παππούς μεταφέρεται στο νοσοκομείο όλοι ανησυχούν. Ο ρόκο περιμένει πως θα γίνει καλά και όλα θα γίνουν όπως πριν. Τότε όμως ο πατέρας του λέει πως δεν θα συμβεί κάτι τέτοιο καθώς ο παππούς του είναι πολύ γέρος και ότι τα γέρικα πλάσματα πεθαίνουν. Στην συνέχεια γίνεται μια αναφορά στην κηδεία, στην οποία παρευρέθηκε και το παιδί. Ο ρόκο εκφράζει συνέχεια απορίες τόσο στους γονείς του όσο και στη δασκάλα του στο σχολείο. Αυτοί του λύνουν τις απορίες του και του εξηγούν πως ο παππούς του τώρα που πέθανε δε νοιώθει, δεν πονάει, δε διψάει, δεν κρυώνει. Ακολουθεί μια σκηνή στην οποία ο Ρόκο παρουσιάζεται να έχει ενοχές. Η μητέρα του όμως τον καθησυχάζει. Ένα ακόμα στάδιο του θρήνου το οποίο αναφέρεται είναι αυτό της αναζήτησης. Στη συνέχεια ακολουθούν σκηνές στις οποίες το παιδί με τους γονείς του προσπαθούν να θυμηθούν τον παππού βλέποντας φωτογραφίες, αλλά και εξωτερικεύουν τα συναισθήματα τους για το νεκρό. Στο τέλος, του παραμυθιού το παιδί αποδέχεται το θάνατο.

Αρχικά το παραμύθι μπορεί να βοηθήσει το παιδί που το διαβάζει να καταλάβει πως ο θάνατος είναι ένα φαινόμενο οικουμενικό, μη αναστρέψιμο και αναπόφευκτο. Επιπροσθέτως, μπορεί να βοηθήσει το παιδί που θρηνεί να εξωτερικεύσει τα συναισθήματα του. Καθώς το παιδί συμμετέχει στις τελετουργίες, όπως στην κηδεία, το παιδί- αναγνώστης παροτρύνεται να συμμετάσχει και αυτό αντίστοιχα. Επιπλέον η σκηνή που σχετίζεται με το στάδιο των ενοχών, βοηθάει το παιδί να απαλλαχτεί από τις ενοχές που μπορεί να το βασανίζουν, καθώς στο παραμύθι αναφέρεται πως το παιδί της ιστορίας δεν ευθύνεται για το θάνατο. Εκτός από το στάδιο των ενοχών, στο παραμύθι παρουσιάζονται και άλλα στάδια

όπως η αναζήτηση και η αποδοχή. Αυτό βοηθάει τα παιδιά να κατανοήσουν πως τα δικά τους συναισθήματα είναι φυσιολογικά, αλλά και να αποδεσμευτούν από τα αρνητικά τους συναισθήματα. Ακόμα, μέσα από το παραμύθι το παιδί- αναγνώστης μπορεί να συλλέξει πληροφορίες σχετικά με το θάνατο. Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το παραμύθι παρακινεί το παιδί- αναγνώστη να θέτει ερωτήσεις σε ενηλίκους για να λύσει τις απορίες του σχετικά με το θάνατο.

Σε γενικές λοιπόν γραμμές, το συγκεκριμένο παραμύθι αρχικά συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο, και φαίνεται πως ο συγγραφέας έχει ασχοληθεί αρκετά με το θέμα. Επίσης, είναι αναγκαίο να αναφερθεί πως μπορεί να βοηθήσει ένα παιδί που θρηνεί να αντιμετωπίσει το θάνατο, αλλά και να βοηθήσει τα παιδιά να εξοικειωθούν και να συμφιλιωθούν με αυτό το οδυνηρό γεγονός.

Ο παππούς πετάει

Οι πρωταγωνιστές του παραμυθιού είναι ένα παιδί και ο παππούς του, ο οποίος είναι άρρωστος. Όλη η ιστορία εξελίσσεται σε ένα φανταστικό ταξίδι του παιδιού με τον παππού του. Στο ταξίδι τους πετάνε πάνα από λιβάδια, χωριά και δάση. Αρχικά το παιδί κάθεται δίπλα στο κρεβάτι του άρρωστου παππού του και του κρατάει συντροφιά. Κάποια στιγμή ξεκινάει το φανταστικό ταξίδι τους. Σε αυτό διασκεδάζουν και οι δύο και συλλέγουν ενθύμια. Στο τέλος, του παραμυθιού ο παππούς πεθαίνει, έχοντας ένα χαμόγελο στα χείλη.

Το παραμύθι προσεγγίζει πολύ διαφορετικά το θέμα του θανάτου. Εστιάζει κυρίως στην ανάμνηση του νεκρού. Όλο το ταξίδι συμβάλλει στο να κρατήσει το παιδί μια ευχάριστη ανάμνηση από αυτόν. Σε ολόκληρο το παραμύθι δεν γίνεται καμία αναφορά, στη διαδικασία του θρήνου.

Έτσι, το συγκεκριμένο παραμύθι μπορεί να συμβάλλει και να βοηθήσει κάποιο παιδί που έχει χάσει κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο. Αυτό μπορεί να συμβεί καθώς δείχνει στο παιδί πώς μπορεί να αναπολήσει το παρελθόν και να θυμηθεί όλα όσα έκανε με το αγαπημένο του πρόσωπο πριν αυτό πεθάνει, και να κρατήσει μια όμορφη ανάμνηση.

Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα

Πρωταγωνιστής του παραμυθιού είναι μικρός Νικόλας. Όταν μια μέρα ο Νικόλας γύρισε από το σχολείο, έμαθε ένα πολύ δυσάρεστο νέο, ότι ο παππούς του πέθανε. Η οικογένεια του προσπάθησε να του λύσει όλες τις απορίες που είχε αλλά κανείς δεν μπόρεσε να του απαντήσει που είναι ο παππούς του τώρα. Ο Νικόλας όμως ήθελε να τον βρει και να του μιλήσει. Έτσι αποφάσισε να του γράψει ένα γράμμα.

Το παιδί αρχικά ενημερώνεται από την μητέρα του ότι πέθανε ο παππούς. Η μητέρα είναι τρυφερή μαζί του τον αγκαλιάζει για να τον παρηγορήσει. Το παιδί απορεί αν πέθανε για πάντα και του εξηγούν ότι όταν κάποιος πεθαίνει δεν επιστρέφει στη ζωή. Στη συνέχεια η γιαγιά περιγράφει τι ακριβώς είχε συμβεί. Η αδερφή του Νικόλα του λέει ότι όλες οι λειτουργίες του σώματος του παππού σταμάτησαν όταν αυτός πέθανε. Οι γονείς παρουσιάζονται συντετριμμένοι. Αμέσως μετά ξεκινούν οι προετοιμασίες για την κηδεία αλλά και η τελετουργία αυτής, όπου το παιδί συμμετέχει. Ο μικρός Νικόλας, κάνει συνέχεια ερωτήσεις και οι γονείς του απαντούν. Κανείς όμως δεν μπορεί να του πει που είναι τώρα ο παππούς του. Σε μια σκηνή του παραμυθιού το παιδί αναζητεί τον παππού του και στην συνέχεια αποφασίζει να του γράψει ένα γράμμα. Κρατάει συνέχεια μια φωτογραφία για να διατηρήσει την ανάμνηση του παππού. Τέλος, το παιδί βλέπει ένα βράδυ ένα όνειρο στο οποίο καταφέρνει να δώσει το γράμμα στον παππού του. Αυτό έχει γίνει και στην πραγματικότητα καθώς όσο έβλεπε το όνειρο υπνοβατούσε και είχε ανοίξει το παράθυρο, στην προσπάθεια του να δώσει το γράμμα στον παππού του. Έτσι ο άνεμος πήρε το γράμμα.

Αρχικά βλέπουμε πως και αυτό το παραμύθι συνδέεται με το θεωρητικό πλαίσιο, καθώς όταν το παιδί ενημερώνεται για το θάνατο, οι γονείς χρησιμοποιούν σωστές εκφράσεις οι οποίες δεν μπερδεύουν το παιδί. Επιπλέον, το παραμύθι κάνει κατανοητό το γεγονός ότι ο θάνατος είναι μη αναστρέψιμος. Οι απορίες του παιδιού σχετικά με το θάνατο λύνονται, κάτι που βοηθάει και το παιδί- αναγνώστη να πάρει απαντήσεις σε πιθανές δικές του απορίες. Επίσης μέσω του παραμυθιού το παιδί παροτρύνεται να θέσει ερωτήσεις σχετικά με το θάνατο, αλλά και να εξοικειωθεί με αυτόν. Το παιδί στο παραμύθι συμμετέχει ενεργά στις προετοιμασίες για την κηδεία αλλά και σε αυτήν, κάτι που παροτρύνει το παιδί- αναγνώστη που θρηνεί, να κάνει το ίδιο. Λόγω του ότι στο παραμύθι δεν απαντά κανείς την ερώτηση του Νικόλα για το πού είναι ο νεκρός τώρα, το παιδί που διαβάζει την ιστορία πιθανότατα να καταλάβει πως κανείς δεν έχει μια απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Επιπλέον, με την παρουσίαση των σταδίων της λύπης, της αναζήτησης και της αποδοχής το παιδί μπορεί να καταλάβει πως όσα νοιώθει είναι απόλυτα φυσιολογικά, και να απωθήσει αρνητικές σκέψεις και συναισθήματα. Τέλος, το παιδί μαθαίνει από το παραμύθι τρόπους για να διατηρήσει την ανάμνηση του νεκρού, αλλά και έναν τρόπο για να πει στο νεκρό ότι θέλει, το γράμμα.

Συνοψίζοντας λοιπόν, το συγκεκριμένο παραμύθι απαντά στα ερευνητικά ερωτήματα. Μπορεί να βοηθήσει τόσο στο να κατανοήσει ένα παιδί την έννοια του θανάτου και να λύσει πιθανές απορίες που μπορεί να έχει για το θέμα, όσο και να συμβάλλει ουσιαστικά, στην αντιμετώπιση του θανάτου, στην απόθεση αρνητικών συναισθημάτων και τέλος, στην αποδοχή του θανάτου.

Τα δώρα του κυρ- Μενέλαου

Ο κυρ- Μενέλαος, είναι ένα γέρος τυφλοπόντικας, ο οποίος επειδή έχει γεράσει πολύ περιμένει τη στιγμή που θα πεθάνει. Αυτό ακριβώς και συμβαίνει. Τα ζώα τα οποία γνώριζαν τον κυρ- Μενέλαο, θλίβονται όταν μαθαίνουν ότι πέθανε και ένα προς ένα αρχίζει να θυμάται τι είχε μάθει από τον σοφό τυφλοπόντικα.

Αρχικά, λοιπόν γίνεται μια αναφορά στον κυρ- Μενέλαο και αναφέρεται ότι δεν φοβάται το θάνατο και ότι ξέρει πως θα πεθάνει. Πριν αυτό συμβεί, είχε ενημερώσει τα ζώα- φίλους του και τους είχε πει να μη στεναχωρηθούν πολύ. Ένα πρωινό η αλεπού, πηγαίνει στο σπίτι του κυρ- Μενέλαου και βρίσκει ένα αποχαιρετιστήριο γράμμα που αυτός είχε αφήσει. Αμέσως ανακοινώνει στα υπόλοιπα ζώα πως ο αγαπημένος τους πέθανε. Στη συνέχεια όλα τα ζώα αφού ξεπέρασαν τη λύπη που ένιωθαν, άρχισαν να θυμούνται πόσο ωραία πέρασαν και πόσο πράγματα έμαθαν από τον κυρ- Μενέλαο.

Από το συγκεκριμένο παραμύθι λοιπόν μια από τις πρώτες πληροφορίες που δίνονται είναι πως όταν κάποιος γεράσει αναπόφευκτα κάποια στιγμή θα πεθάνει. Δηλαδή το παραμύθι εξηγεί στα παιδιά πως ο θάνατος είναι αναπόφευκτος και οικουμενικός, καθώς συμβαίνει σε όλους. Παρουσιάζεται έντονα στο παραμύθι πως όλοι στεναχωρήθηκαν με το γεγονός του θανάτου. Με αυτόν τον τρόπο το παιδί που θρηνεί μπορεί να καταλάβει πως το να λυπάται και να μην έχει όρεξη για τίποτα είναι απόλυτα φυσιολογικό. Το παραμύθι κυρίως εστιάζει στη διατήρηση της ανάμνησης του νεκρού. Για την ακρίβεια ακόμα και ο τίτλος του παραμυθιού «τα δώρα του κυρ- Μενέλαου», είναι στην ουσία οι αναμνήσεις από τον κυρ- Μενέλαο. Η ανάμνηση, αποτελεί μια από τις ανάγκες του παιδιού όταν χάνει κάποιο αγαπημένο του πρόσωπο και μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά στην ανακούφιση του.

Το παραμύθι λόγω των πληροφοριών που παρέχει μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια του θανάτου αλλά και να εξοικειωθούν με αυτόν. Είναι εμφανές πως η συγγραφέας έχει τις απαραίτητες γνώσεις για το πως μιλάμε σε ένα παιδί για το θάνατο και αυτό μεταφέρεται και στο παραμύθι, με αποτέλεσμα να συνδέεται με ένα θεωρητικό υπόβαθρο. Τέλος, το παραμύθι μπορεί να προσφέρει σε ένα παιδί που πενθεί, ανακούφιση και ελπίδα, καθώς αυτό μπορεί να γίνει μέσω της ανάμνησης του ατόμου που χάθηκε αλλά και της τελικής αποδοχής του θανάτου από τους ήρωες του παραμυθιού.

Το λουλουδόπαιδο

Η Ανθή είναι το μικρό κορίτσι που πρωταγωνιστεί στο παραμύθι. Η γιαγιά της την φώναζε «λουλούδι μου», μάλλον γιατί λάτρευε τα λουλούδια. Η γιαγιά της όμως πέθανε. Το κοριτσάκι στην προσπάθεια του να ξαναδεί τη γιαγιά του ονειρευόταν ότι γινόταν διάφορα

λουλούδια. Κάποια στιγμή όμως κατάλαβε πως δεν πρόκειται να τη ξαναδεί, και αποδέχτηκε το θάνατο της.

Το συγκεκριμένο παραμύθι παρουσιάζει το θάνατο σαν ένα γεγονός μη αναστρέψιμο, κάτι που τα παιδιά πρέπει να κατανοήσουν. Αλλά λόγω του ότι δε χρησιμοποιείται η λέξη «πέθανε» αλλά η λέξη «έφυγε» μπορεί το παιδί- αναγνώστης να μπερδευτεί. Επιπλέον στο παραμύθι εμπεριέχεται μόνο το στάδιο της άρνησης, καθώς η Ανθή, αρνείται να μη ξαναδεί τη γιαγιά της ποτέ. Παρ' όλα αυτά στο τέλος, αποδέχεται ότι η γιαγιά της πέθανε. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα το παραμύθι να μην καλύπτει πλήρως το θέμα και να το παρουσιάζει ελάχιστα. Έτσι αν και μπορεί να δώσει κάποιες πληροφορίες για το θάνατο στο παιδί που το διαβάζει, ίσως να του δημιουργήσει ταυτόχρονα πολλές νέες απορίες.

Gentle Willow

Η Αμάντα, ένας μικρός σκίουρος, που ζούσε στο δάσος με τους φίλους της. Ένας νέος φίλος της ήταν η Ιτιά. Κάποια στιγμή όμως η Ιτιά αρρώστησε. Αν και μάγοι- δέντρα ήρθαν για να βοηθήσουν, η Ιτιά δε μπορούσε να γίνει καλά και έτσι πέθανε.

Όταν η Αμάντα ενημερώθηκε ότι η Ιτιά δεν θα γινόταν καλά, αρχικά θύμωσε. Στην συνέχεια όμως κατάλαβε και ρώτησε τους μάγους πως θα μπορούσε να βοηθήσει την Ιτιά. Αυτοί της πρότειναν να της τραγουδάει και να της λέει ιστορίες. Επίσης οι μάγοι είπαν στην Αμάντα ότι η Ιτιά θα της δώσει ξεχωριστά δώρα, δηλαδή αναμνήσεις. Μια μέρα η Αμάντα για να παρηγορήσει την Ιτιά, της είπε ένα παραμύθι με μια πεταλούδα, που περιγράφει τον κύκλο της ζωής. Έτσι κάποια στιγμή η Ιτιά πέθανε και η Αμάντα έμεινε με τις αναμνήσεις.

Το συγκεκριμένο παραμύθι παρουσιάζει το θάνατο, που οφείλεται σε κάποια ανίατη ασθένεια και κυρίως περιορίζεται στην περίοδο πριν το θάνατο. Παρουσιάζει τον κύκλο της ζωής μέσα από την ιστορία που αφηγείται στο δέντρο ο σκίουρος, με αποτέλεσμα να δίνει αρκετές πληροφορίες για το θάνατο στα παιδιά. Μπορεί λοιπόν να βοηθήσει τα παιδιά να εξοικειωθούν με το θάνατο, αλλά και να πάρουν πληροφορίες γι' αυτόν. Ο σκίουρος στην ιστορία αποβάλλει το θυμό και τη λύπη του και κρατάει μόνο τις καλές αναμνήσεις από το δέντρο. Έτσι το παραμύθι παρακινεί το παιδί που θα το διαβάσει, να αποβάλλει και αυτό αρνητικά συναισθήματα που συνδέονται με το θάνατο ενός αγαπημένου του προσώπου και να κρατήσει την ανάμνηση του.

ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Πριν περάσουμε στην καταγραφή των συμπερασμάτων που εξάγονται από την έρευνα, είναι χρήσιμο να αναφερθούν τα αποτελέσματα που προκύπτουν για το σύνολο των παραμυθιών που αποτελούν το δείγμα της. Με αυτόν τον τρόπο θα δοθεί μια πιο συνολική εικόνα.

Αρχικά, όσον αφορά το θέμα των παραμυθιών, παρατηρείται πως αυτό σχετίζεται, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, με το θάνατο ενός ατόμου το οποίο έχει γεράσει. Βέβαια, δεν απουσιάζουν από τα παραμύθια θέματα που σχετίζονται με το θάνατο ενός γονέα, ενός φίλου ή ενός κατοικιδίου.

Είναι ξεκάθαρο ότι τα παραμύθια, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, παρουσιάζουν το θάνατο όπως είναι στην πραγματικότητα και δίνουν στα παιδιά-αναγνώστες πολλές πληροφορίες. Πολλά από τα παραμύθια προσπαθούν να μεταφέρουν στα παιδιά πως ο θάνατος είναι ένα φαινόμενο αναπόφευκτο, οικουμενικό και μη αναστρέψιμο. Επιπλέον, με τις ερωτήσεις που τα παιδιά, τα οποία πρωταγωνιστούν στα παραμύθια θέτουν διαρκώς, αλλά και με τις απαντήσεις που δίνονται, το παιδί-αναγνώστης μπορεί να εκμαιεύσει επιπλέον γνώσεις.

Όσον αφορά τη φρασεολογία που χρησιμοποιείται, σχετικά με το θάνατο, στα περισσότερα παραμύθια είναι ορθή. Κι αυτό γιατί αναφέρονται λέξεις όπως, «θάνατος» ή «πέθανε», και όχι λέξεις ή φράσεις οι οποίες μπορεί να έχουν διπλή σημασία.

Επιπλέον, παρατηρείται πως τουλάχιστον τα περισσότερα παραμύθια, παρουσιάζουν έντονα τα στάδια του θρήνου του παιδιού. Κυρίως εντοπίζονται μέσα στις ιστορίες τα στάδια, της άρνησης, της θλίψης, που συνδέεται με την έλλειψη όρεξης, το στάδιο της αναζήτησης, του θυμού, των ενοχών, της απελπισίας και τέλος, το στάδιο της αποδοχής. Από αυτά κυρίως παρουσιάζονται τα στάδια της άρνησης και της αναζήτησης, αλλά και το στάδιο της αποδοχής το οποίο εντοπίζεται σε όλα τα παραμύθια εκτός από ένα.

Παρατηρείται ακόμα, πως οι ενήλικοι ήρωες των παραμυθιών, προσπαθούν να στηρίζουν τα παιδιά-ήρωες, δείχνοντας τους τη λύπη τους, συζητώντας με αυτά για το θάνατο, για τα συναισθήματα που οι ίδιοι έχουν και παρακινούν τα παιδιά να εκφράσουν και τα δικά τους. Επίσης, δείχνουν την αμέριστη αγάπη και συμπάρασταση τους προς τα παιδιά που θρηνούν. Η κατανόηση και η υπομονή

αποτελούν βασικά στοιχεία της προσωπικότητας των συγκεκριμένων χαρακτήρων των παραμυθιών.

Τα παιδιά από την άλλη μεριά, παρουσιάζονται να θέτουν συνεχώς ερωτήσεις και να εξωτερικεύουν τα συναισθήματά τους. Επιπλέον, όπως ήδη αναφέρθηκε, περνούν από διάφορα στάδια κατά την διαδικασία του θρήνου, και στο τέλος, του παραμυθιού αποδέχονται τελικά το θάνατο. Σε ορισμένα παραμύθια τα παιδιά συμμετέχουν στις τελετουργίες που ακολουθούν ένα θάνατο και πολλές φορές ενεργά.

Ένα από τα ζητήματα που τίγεται έντονα σχεδόν από το σύνολο των παραμυθιών, είναι η διατήρηση της ανάμνησης του νεκρού. Τα παραμύθια παρουσιάζουν διάφορους τρόπους που μπορεί ένα παιδί που θρηνεί να κρατήσει για πάντα ζωντανή την ανάμνηση του αγαπημένου του προσώπου.

Τέλος, παρατηρείται πως όλα τα παραμύθια έχουν αίσιο τέλος. Το τελευταίο στάδιο από το οποίο τα παιδιά των παραμυθιών περνούν είναι αυτό της αποδοχής. Ακόμα στα παραμύθια που δεν παρουσιάζουν τα στάδια της διαδικασίας του θρήνου το τέλος του παραμυθιού σχετίζεται με την ελπίδα ή με μια νέα αρχή.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αφού λοιπόν ολοκληρώθηκε η ανάλυση περιεχομένου των παραμυθιών και παρουσιάστηκαν τα συνολικά αποτελέσματα της έρευνας, είναι πολύ σημαντικό να διεξαχθούν και να καταγραφούν σε αυτό το σημείο συμπεράσματα. Είναι αναγκαίο με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα και να δοθεί μια απάντηση στο αν μπορούν τελικά τα παραμύθια να συμβάλλουν, ώστε ένα παιδί που θρηνεί να αντιμετωπίσει το θάνατο ή ακόμα και αν μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αντιληφθούν καλύτερα την έννοια του θανάτου.

Αρχικά λοιπόν, είναι σημαντικό να αναφερθεί, πως κανένα από τα παραμύθια δεν ξεκινάει με τη φράση « Μια φορά και ένα καιρό», γεγονός που προξενεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς καταδεικνύει την πρόθεση των συγγραφέων να αποδώσουν μια πραγματική- ρεαλιστική διάσταση στην έννοια του θανάτου.

Ξεκινώντας λοιπόν από το θέμα των παραμυθιών, δηλαδή το θάνατο, άμεσα εξάγεται το συμπέρασμα πως από τη στιγμή που αυτός εντάσσεται στη θεματολογία της παιδική λογοτεχνίας απασχολεί ιδιαίτερα. Πιθανόν, αυτό να οφείλεται στη γενικότερη ενασχόληση με το θέμα του θανάτου σε σχέση με το παιδί, καθώς αυτό εξετάζεται συνεχώς και οι μελέτες που πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του συγκεκριμένου θέματος όλο και αυξάνονται.

Ένας από τους λόγους που δημιουργήθηκαν τα συγκεκριμένα παραμύθια είναι να μεταδώσουν στα παιδιά πληροφορίες και γνώσεις για ένα φαινόμενο της ανθρώπινης ζωής. Ο σκοπός αυτός πράγματι εκπληρώνεται, καθώς τα παραμύθια έχουν να προσφέρουν πληθώρα πληροφοριών για το θάνατο. Άμεσα αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα παιδιά να εξοικειώνονται με την έννοια του θανάτου αλλά και αναπτύσσουν την αντίληψη τους γι' αυτήν. Οι απορίες των χαρακτήρων των παραμυθιών, προσθέτουν ένα λιθαράκι σε αυτή τη διαδικασία κι αυτό για δύο λόγους. Αφενός., γιατί οι απαντήσεις στις ερωτήσεις των παιδιών στα παραμύθια προσφέρουν νέες πληροφορίες, και αφετέρου, γιατί με αυτόν τον τρόπο τα παιδιά- αναγνώστες παρακινούνται ώστε να θέσουν και εκείνα με τη σειρά τους τα δικά του ερωτήματα, με σκοπό να λύσουν απορίες σχετικές με το θάνατο.

Το γεγονός ότι οι συγγραφείς των παραμυθιών, χρησιμοποιούν σε αυτά φράσεις και λέξεις μονοσήμαντες, όταν αναφέρονται στο θάνατο, καταδεικνύει πόσο καλά ενημερωμένοι είναι για το θέμα. Κι αυτό γιατί όπως αναφέρεται και στο θεωρητικό μέρος της εργασίας, πολύσημες λέξεις και εκφράσεις είναι πιθανόν να αποτελέσουν αιτία σύγχυσης και να μπερδέψουν τα παιδιά. Ακριβώς αυτός είναι ο λόγος που οι συγγραφείς στα περισσότερα τουλάχιστον παραμύθια χρησιμοποιούν μια φρασεολογία, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σκληρή, από κάποιους ενήλικες οι οποίοι πιθανόν να μην είναι αρκετά ενημερωμένοι για τον τρόπο που πρέπει να μιλήσουν σε ένα παιδί για το θάνατο.

Η παρουσία των σταδίων του θρήνου στα παραμύθια έχει πολυδιάστατη αξία. Αρχικά, αποδεικνύει πως οι συγγραφείς έχουν ασχοληθεί αρκετά με το θέμα αλλά και έχουν ενημερωθεί για τον τρόπο με τον οποίο ένα παιδί μπορεί να θρηνησει. Επιπλέον, με την χρήση των σταδίων, δίνεται στο παιδί- αναγνώστη η δυνατότητα να δει στο παραμύθι τα δικά του συναισθήματα και τις δικές του σκέψεις. Έτσι το παιδί θα μπορέσει στη συνέχεια να ταυτιστεί με τον ήρωα του παραμυθιού, με αποτέλεσμα να καταφέρει να αποβάλλει τα αρνητικά συναισθήματα και σκέψεις που μπορεί να το βασανίζουν, αλλά και να φτάσει στο στάδιο της αποδοχής του θανάτου όπως συμβαίνει και με τον ήρωα του παραμυθιού. Ακόμα, το παιδί βλέποντας τον βασικό χαρακτήρα του παραμυθιού να νιώθει όπως αυτό, παύει να νιώθει διαφορετικό και αντιλαμβάνεται πως τα συναισθήματα του είναι απόλυτα φυσιολογικά.

Όσον αφορά την εικόνα που δίνεται για τους ενήλικες μέσα από τα παραμύθια, το παιδί- αναγνώστης εύκολα καταλαβαίνει πως και το ίδιο μπορεί να στραφεί σε κάθε ενήλικα του περιβάλλοντος του. Έχει την ανάγκη να μιλήσει για το θάνατο, να εκφράσει τα συναισθήματα του, να παρηγορηθεί στην αγκαλιά ενός ενήλικα και τα παραμύθια παρακινούν το παιδί ώστε να στραφεί σε κάποιον ενήλικα για να ικανοποιήσει αυτές του τις ανάγκες. Παράλληλα, ο τρόπος με τον οποίο τα παραμύθια παρουσιάζουν τους ενήλικες που συζητούν με ένα παιδί για το θάνατο ή στηρίζουν ένα παιδί που θρηνηί, μπορεί εκτός από τα παιδιά- αναγνώστες να βοηθήσει και τους ενήλικες του περιβάλλοντος τους. Κι αυτό γιατί η πλειονότητα των παραμυθιών παρουσιάζουν την ιδανική εικόνα ενός ενήλικα που πρέπει να αντεπεξέλθει σε μια τέτοια κατάσταση. Ακόμα και τα παραμύθια που δεν παρουσιάζουν τους γονείς, όπως θα έπρεπε να είναι σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο που υπάρχει, λόγω των προβλημάτων που δημιουργούνται στο παιδί του παραμυθιού, οι συμπεριφορά των συγκεκριμένων ενήλικων αποτελούν άμεσα παράδειγμα προς αποφυγή.

Τα παιδιά τώρα, των παραμυθιών παρουσιάζονται δυναμικά, θέτουν ερωτήσεις για να λύσουν τις απορίες τους και εξωτερικεύουν διαρκώς τα συναισθήματα τους. Έτσι εύκολα μπορεί κανείς αν συμπεράνει πως αν το παιδί ταυτιστεί με τον ήρωα του παραμυθιού μπορεί και εκείνο να αντιμετωπίσει το θέμα του θανάτου. Σίγουρα με αυτή την παρουσίαση των παιδιών, τα παιδιά- αναγνώστες παρακινούνται σε μεγάλο βαθμό να θέσουν ερωτήσεις και να εκφράσουν τα συναισθήματα τους, κάτι που σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο δυσκολεύονται να κάνουν. Επιπλέον, επειδή σε ορισμένα παραμύθια τα παιδιά της ιστορίας συμμετέχουν στις τελετουργίες, είναι πιθανόν αυτό να παρακινήσει παιδιά που έχουν χάσει ένα αγαπημένο τους πρόσωπο να κάνουν το ίδιο.

Η διατήρηση της ανάμνησης του εκλιπόντα αποτελεί ένα βασικό στοιχείο, σε πολλά από τα παραμύθια. Σύμφωνα με τις έρευνες σχετικά με τα παιδιά που θρηνούν, η διατήρηση της ανάμνησης αποτελεί μια από τις ανάγκες τους. Εκτός, λοιπόν ότι μέσω αυτής της προσπάθειας των ηρώων των παραμυθιών να διατηρήσουν την ανάμνηση, τα παιδιά που

διαβάζουν το παραμύθι παρακινούνται να κάνουν το ίδιο, τους δίνονται και διάφοροι τρόποι ώστε να το καταφέρουν.

Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να αναφερθεί πως το τέλος του κάθε παραμυθιού είναι αίσιο. Εύκολα λοιπόν μπορεί κανείς να συμπεράνει πως το παιδί που θα διαβάσει ένα τέτοιο παραμύθι μπορεί να ανακουφιστεί σε ικανοποιητικό βαθμό. Στην ανακούφιση του παιδιού συμβάλλει και η διατήρηση της ανάμνησης του νεκρού, αλλά και το γεγονός ότι ο ήρωας της ιστορίας πάντα αποδέχεται στο τέλος το θάνατο και συνεχίζει την ζωή του φυσιολογικά.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα, πως τελικά τα παραμύθια ή τουλάχιστον η πλειονότητα αυτών, που έχουν ως κεντρικό τους θέμα το θάνατο, μπορούν να συμβάλλουν στην εξοικείωση και τη συμφιλίωση των παιδιών με αυτόν. Αυτό μπορεί να συμβεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, καθώς μέσα από τα παραμύθια το παιδί μπορεί να εκμαιεύσει πληθώρα πληροφοριών και γνώσεων για το θάνατο αλλά και να αναπτύξει την αντίληψη του για την έννοια. Αντίστοιχα, σε περίπτωση που κάποιο παιδί βιώνει την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου, η πλειονότητα των συγκεκριμένων παραμυθιών μπορεί να συμβάλλει ουσιαστικά στην αντιμετώπιση του θανάτου.

Όσον αφορά στην αποτύπωση του θέματος, αυτή είναι αρκετά ικανοποιητική και βασίζεται τόσο στην πραγματικότητα όσο και σε σχετικές μελέτες και έρευνες. Έτσι, η αρχική ερευνητική υπόθεση σχετικά με την ενημέρωση των συγγραφέων επαληθεύεται. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα παραμύθια να παρουσιάζουν το θέμα σωστά και να μη δημιουργούν επιμέρους προβλήματα στα παιδιά- αναγνώστες.

Οι τρόποι που το παραμύθι μπορεί να συμβάλλει είναι πολλοί και έχουν ήδη αναφερθεί παραπάνω. Μερικοί από αυτούς, είναι η ενθάρρυνση του παιδιού να θρηνησει, να θέσει απορίες, αλλά και να εκφράσει τα συναισθήματα του. Επιπλέον, το παραμύθι συμβάλλει, καθώς καθυστεράει τα παιδιά, τα βοηθάει να αποβάλλουν αρνητικές σκέψεις και συναισθήματα, να ξεπεράσουν τα στάδια του θρήνου και να φτάσουν στην αποδοχή του θανάτου. Η πλειονότητα των παραμυθιών δίνει στο παιδί να καταλάβει πως τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις του, για το θάνατο του αγαπημένου του προσώπου είναι φυσιολογικά. Τέλος, τόσο με την διατήρηση της ανάμνησης όσο και με το αίσιο τέλος, το παιδί καταφέρνει να ανακουφιστεί.

Κλείνοντας είναι σημαντικό να αναφερθεί πως σε κάθε περίπτωση πριν δοθεί στο παιδί ένα παραμύθι με το συγκεκριμένο θέμα, αυτό θα πρέπει πρώτα να έχει ελεγχθεί από κάποιον ενήλικα. Αν και τα αποτελέσματα της έρευνας φανερώνουν πως η πλειονότητα των παραμυθιών μπορούν να βοηθήσουν σε σημαντικό βαθμό, ίσως κάποια από αυτά να μην είναι κατάλληλα ή κάποιο παραμύθι να είναι καταλληλότερο σε σχέση με κάποιο άλλο. Στη σωστή επιλογή του παραμυθιού μπορεί να συμβάλλει ο συνυπολογισμός διαφόρων παραμέτρων, όπως για παράδειγμα η ηλικία του παιδιού ή ο λόγος για τον οποίο το παιδί θα

διαβάσει ένα τέτοιο παραμύθι. Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η απλή ανάγνωση ενός παραμυθιού δεν αρκεί καθώς μια συζήτηση μετά από αυτήν είναι απαραίτητη, ώστε να καταλάβει ο ενήλικας τι το παιδί έχει κατανοήσει αλλά και να δοθεί στο παιδί η δυνατότητα να θέσει ερωτήσεις που μπορεί να του δημιουργήθηκαν από το παραμύθι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ελληνική Βιβλιογραφία:

- Κανακάκης, Γ. (1989). *Βλέπω τα δάκρυα σου-θλίβομαι, διαμαρτύρομαι, μπορώ να ζήσω*. Αθήνα: Εκδόσεις LIBRO.
- Κανατσούλη, Μ. (2007). *Εισαγωγή στην θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*. Θεσσαλονίκη: University studio press
- Μαλαφάντης, Κ. (2006). *Το παραμύθι στην εκπαίδευση. Ψυχαγωγική διάσταση και αξιοποίηση*. Αθήνα: Ατραπός
- Νίλσεν, Μ. (2005). *Απώλειες στη ζωή του παιδιού*. Αθήνα: Εκδόσεις: Μέρμηνα
- Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1998). *Το πένθος στη ζωή μας*. Αθήνα: Εκδόσεις: Μέρμηνα
- Νίλσεν, Μ. & Παπαδάτου, Δ. (1999). *Όταν η αρρώστια και ο θάνατος αγγίζουν την σχολική ζωή*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων
- Τσιάντης, Γ. (1988). *Το παιδί και ο θάνατος- Ψυχική υγεία του παιδιού και της οικογένειας (τεύχος Α')*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη

- Ξενόγλωσση βιβλιογραφία:

- Bertoian, J. (1993). *Drawing from a dying child*. London: Routledge
- Brooks, B.Ph. & Siegel P.M. (1996). *The scared child. Helping kids overcome traumatic events*. New York: John Wiley & Sons, Inc
- Formaken, R. & Gurian, A. (1981). *Why? Children's Questions*. New York: New American Library
- Freeman, S.J. (2005). *Grief and Loss: understanding the journey*. Canada: Thomson-Brooks/CoLe
- Grollman, E.A. (1970). *Talking about death. A dialogue between parent and child*. Boston: Deacon Press
- Rowling, L. (2003). *Grief in school communities: Effective support strategies*. Buckingham-Philadelphia: Open University Press
- Ward, B. (1996). *Good grief: exploring feelings, loss and death with under elevelens. A holistic approach*.

- Μεταφρασμένα βιβλία:

- Baum, H. (2007). *Η γιαγιά πήγε στον ουρανό; Το παιδί και ο θάνατος. Διαχείριση του πένθους*. (μετάφραση: Σαλβάνου, Α.). Αθήνα: Εκδόσεις: ΘΥΜΑΡΙ. (αρχική έκδοση: 2003)
- Dolto F. (2006). *Μιλώντας για τον θάνατο*. (μετάφραση: Κούκη, Ε.). Αθήνα: Εκδόσεις: Πατάκη (αρχική έκδοση: 1998)
- Herbert M. (2004). *Τα παιδιά μπροστά στο πένθος και την απώλεια*. (Μετάφραση: Αγγελή Κ., Ευσταθίου Γ.), (Επιμέλεια, Παπαδιώτα- Αθανασίου Β.). Αθήνα: Ελληνικά γράμματα(αρχική έκδοση:1996)
- Kroen, W.C. (2007). *Πώς να βοηθήσετε τα παιδιά να αντιμετωπίσουν ένα θάνατο*. (μετάφραση: Παπαγιαννοπούλου Μ.). Αθήνα: Εκδόσεις: Φυτράκη (αρχική έκδοση: 1996)
- LeShan, E. (1982). *Μαθαίνοντας να λέμε αντίο, στο γονιό που χάνεται*. (μετάφραση: Νάντσου Ε. και Γιοβανόπουλος Π.) Αθήνα: Εκδόσεις: ΘΥΜΑΡΙ. (αρχική έκδοση: 1976)
- Marks, I.M.D. (1991). *Νικήστε τις φοβίες (κεφ. 3)*. (Επιστ. Επιμέλεια: Κασβίκης Ι.). Αθήνα: ΛΗΘΗ
- Neimeyer, R.A. (2006). *Ν'αγαπάς και να χάνεις. Αντιμετωπίζοντας την απώλεια*. (μετάφραση: Παπάζογλου Ε.). Αθήνα: Εκδόσεις: Κριτική. (αρχική έκδοση: 2006)
- Raimbault, G. (1987) *Το παιδί και ο θάνατος*. (Μετάφραση: Μ. Μπούρα). Αθήνα: Κέδρος (Αρχική έκδοση: 1976)

Romain, T. (2004). *Τι στην ευχή να κάνεις αν χάσεις κάποιον που αγαπάς*; (μετάφραση: Φερρο Σ.). Αθήνα: Εκδόσεις: Κέδρος(αρχική έκδοση: 1999)

- Ενημερωτικά φυλλάδια

Παπαδάτου, Δ., Μαμαντάκη, Ε., Παπάζογλου, Ε., Ράλλη, Ε. και Νίλσεν, Μ. (1999). *Στηρίζοντας το παιδί που θρηνεί το θάνατο αγαπημένου του προσώπου*. Αθήνα: Μέριμνα

- Άρθρα

Συνέντευξη: Θάνατος, πένθος και παιδί. Περιοδικό: Ανοιχτό σχολείο, Τεύχος 109. Αθήνα 2008, σ. 28-32

Παπαναστασίου, Ε. (2008). *Το πένθος στην παιδική ηλικία*. Περιοδικό: Θέματα ειδικής αγωγής, Τεύχος 41. Αθήνα, σ. 39-49

Μιλώντας μέσα στην τάξη για την αρρώστια, το θάνατο και το πένθος. Αγωγή των παιδιών γύρω από τη ζωή και το θάνατο. Περιοδικό: Μέριμνα, Τεύχος 4, Αθήνα.(2005)

Όταν τα παιδιά πενθούν. Περιοδικό: Απαντήσεις για την σύγχρονη οικογένεια.

- Πηγές από το διαδίκτυο

Μέριμνα: Εταιρία για την φροντίδα παιδιών και οικογενειών στην αρρώστια και το θάνατο.
www.merimna.org.gr

Πέτκου, Ε. (28.04.08). *Θάνατος στην παιδική λογοτεχνία*. Από:
<http://keimena.ece.uth.gr>

Φανφάνη, Μ. (08.10.2003). *Πώς αντιλαμβάνονται τα νήπια το παραμύθι*;. Από:
<http://www.xronos.gr/news/detail.php?ID=15716>

Χαραλάμπους- Αντρίκη, Χ. *Το παραμύθι στη ζωή του παιδιού*. Από: http://www.e-mythos.eu/gr/index.php?Itemid=48&id=69&option=com_content&task=view

Δείγμα παραμυθιών για την πραγματοποίηση της έρευνα

- Ελληνική Παιδική Λογοτεχνία

- Ζορμπά- Ραμμοπούλου, Β. (2003). *Ο παππούς του Ρόκο*. (εικονογράφηση: Σταματιάδη, Ν.), Αθήνα: Εκδόσεις: ΜΙΚΡΗ ΜΙΛΗΤΟΣ
- Νευροκοπλή, Β. (2007). *Αν τ' αγαπάς ξανάρχονται*. (εικονογράφηση: Ανδρικόπουλος, Ν.). Αθήνα: Εκδόσεις: Λιβάνη
- Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου, Λ. (2004). *Το λουλουδόπαιδο*. (εικονογράφηση: Κουντούρης, Μ.). Αθήνα: εκδόσεις: Μίνωας.
- Πυρπάσου, Ε. (2008). *Λίβ*. (εικονογράφηση: Ντεληγιώργης, Ν.) Αθήνα: εκδόσεις: Ταξιδευτής

- Ξενόγλωσση Παιδική Λογοτεχνία

- Mills, J.C. (1993). *Gentle Willow. A story for children about death*. (illustrated by Chesworth, M.) Washington: Magination Press.

- Μεταφρασμένα:

- Bode, A. & Broere, R. (2000). *Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα*. (μετάφραση: Περαματζέλη, Φ.). Αθήνα: εκδόσεις: Γλαύκη.
- Harris, R.H. (2003). *Αντίο ποντικούλη*. (επιμέλεια: Νίλσεν, Μ., εικονογράφηση: Ormerod, J.), Αθήνα: Εκδόσεις: Μέριμνα. (πρώτη έκδοση: 2001)
- Kent, J. (2006). *Αφού δεν υπάρχουν δράκοι*. (μετάφραση: Νίλσεν, Μ.), Αθήνα: εκδόσεις: Μέριμνα. (πρώτη έκδοση: 1975)
- Laube, S. (2000). *Ο παππούς πετάει*. (μετάφραση: Στρώνη, Χ., εικονογράφηση: Blazejovsky, M.). Αθήνα: εκδόσεις: Κάστωρ. (πρώτη έκδοση: 1998)
- Pittar, G. (2004). *Η Μίλι, η Μόλι και οι σπόροι του Τζίμι*. (απόδοση: Τασοπούλου, Α. και Ζούπα, Σ., εικονογράφηση: Morrill, C.), Αθήνα: εκδόσεις: Σαββάλα
- Varley, S. (2004). *Τα δώρα του κυρ- Μενέλαου*. (επιμέλεια: Νίλσεν, Μ.), Αθήνα: εκδόσεις: Μέριμνα. (πρώτη έκδοση: 1984)